

Б.А. Эркаев
Г.И. Каримова
Ҳ.П. Абулқосимов

**БОЗОР
ИҚТИСОДИЁТИНИ
ДАВЛАТ
ТОМОНИДАН
ТАРТИБГА
СОЛИШ
ВОСИТАЛАРИ**

УЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ПРЕЗИДЕНТИ
ХУЗУРИДАГИ
ДАВЛАТ ВА ЖАМИЯТ ҚУРИЛИШИ
АКАДЕМИЯСИ

Б. А. ЭРКАЕВ
Г. И. КАРИМОВА
Ҳ. П. АБУЛҚОСИМОВ

БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИНИ
ДАВЛАТ ТОМОНИДАН
ТАРТИБГА СОЛИШ
ВОСИТАЛАРИ

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
КОНЦЕРНИНИНГ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1996

М а с ъ у л м у х а р р и р: юридик фанлари доктори,
профессор А. АЗИЗХУЖАЕВ.

Т а қ р и з ч и л а р: иқтисод фанлари доктори,
профессор Р. МУҲИТДИНОВ,
иқтисод фанлари доктори, профессор А. ҚОДИРОВ.

СУЗ БОШИ

Бозор муносабатлари ривожланган мамлакатларда иқтисодиётни тартибга солиш борасида давлат муҳим вазифаларни бажаради. Давлат иқтисодиётга фаол аралашиб бозор механизмнинг амал қилишига кўмаклашади, рақобатчилик муҳитини яратиб, аҳолини бозорнинг салбий оқибатларидан химоялаш чора-тадбирларини қўради. Бозор иқтисодиётини давлат томонидан тартибга солишдан қўзланган асосий мақсад бозор муносабатларини муайян ва маълум йўналишлар асосида ривожлантириб, иқтисодий танглик ва бухронларнинг олдини олиш ҳамда аҳоли турмуш даражасининг пасайишига йўл қўймасликдан иборатдир.

Ривожланган мамлакатларда бозор иқтисодиётининг давлат томонидан тартибга солиниши оқибатида иқтисодий тангликнинг кескинлиги бирмунча сусаяди, ундай ҳолатдан тез чиқиб кетишга, баъзан эса унинг олдини олишга эришилмоқда, аҳолининг турмуш даражалари анча яхшиланган. Аҳолининг турли ижтимоий табақалари уртасида ижтимоий бирдамлик, келишув вужудга келмоқда.

Бозор иқтисодиётини давлат томонидан тартибга солиш борасида тараққий этган мамлакатлар тажрибасига суянган қўпгина ривожланаётган мамлакатлар иқтисодий юксалиш йўлига ўтиб олдилар. Улардан баъзи бирлари, чунончи, Жанубий Корея, Сингапур, Тайвань, Гонконг, Малайзия ва Таиланд янги индустриал мамлакатлари деб атала бошланди.

Бозор муносабатлари эндигина шакллантирилаётган собиқ қўмондонлик иқтисодий тизимидан ҳалос бўла бошлаган Ўзбекистон Республикасида давлат томонидан тартибга солинадиган ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантириш мақсадида иқтисодий ислохотлар муваффақиятли тарзда амалга оширилмоқда. Ушбу иқтисодий ўзгартиришларда давлат муҳим вазифаларни бажариб, иқтисодиётни тартиблаш тамойилларини таркиб топтирмоқда. Шу боисдан ҳам юртбошимиз, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов: «Мураккаб ўтиш даврида давлатнинг ўзи бош ислохотчи бўлиши зарур. Давлат бутун халқнинг манфаатларини қўзлаб, ислохотлар жараёнининг ташаббускори бўлиши,

иқтисодий тараққиётнинг етакчи йўналишларини белгилаши, иқтисодиётда, ижтимоий соҳада ва мустакил давлатимизнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида туб ўзгаришларни амалга ошириш сиёсатини ишлаб чиқиши ва изчил руёбга чиқариши керак»¹, деб таъкидлаган эдилар.

Давлатнинг бозор иқтисодиётини тартибга солиш бўйича ривожланган мамлакатларда ҳозиргача тупланган бой тажрибаларни ўрганиш ва уларни республикамизнинг миллий хусусиятларини эътиборга олган ҳолда тadbик этиш мақсадга мувофиқдир. Шунинг учун ҳам давлатнинг иқтисодиётга аралашуви, уни тартиблашнинг назарий жиҳатларини ўрганиш муҳим аҳамият касб этмоқда. Ушбу рисола давлатнинг иқтисодиётни тартиблаш механизмини назарий жиҳатдан ўрганишга ва унинг баъзи бир муҳим воситаларининг моҳиятини, амал қилишини ёритиб беришга қаратилган ўзбек тилида ёзилган дастлабки ишлардан биридир. Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш муаммолари гоятда мураккаб ва кенг қамровли бўлганликлари учун муаллифлар баҳоли қудрат уларнинг айрим жиҳатларини ёритишга ва кенг китобхонларга тушунарли тарзда етказишга ҳаракат қилдилар. Шу боисдан, ушбу рисолада давлат томонидан иқтисодиётни тартибга солиш масалалари юзасидан ўзаро муҳолифотли ва мунозарали муносабатда бўлган ҳозирги замон кейнсчилик, монетар ва неоклассик назарияларнинг қисқача таҳлили берилган. Шунингдек, иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишнинг зарурлиги ва унинг бозор механизми билан ўзаро боғлиқлиги масалалари ўрганилади. Рисолада давлат томонидан иқтисодиётни тартибга солишнинг шакл ва усуллари ҳамда айрим воситалари, шу жумладан, давлат тadbикорлиги, иқтисодиётни дастурлаш ва режалаштириш, иқтисодий якка ҳокимликка, инфляцияга қарши кураш ва баҳо сиёсатлари, молия ва кредит, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш воситалари, чора тadbирлари каби масалалари таҳлил қилинади.

Шу ўринда таъкидлаб ўтиш жоизки, муаллифлар юқорида баён қилинган масалаларни илмий жиҳатдан ҳар томонлама кенг ва чуқур ёритиб беришга даъво қилмайдилар. Чунки асосий қўзланган мақсад турли тоифадаги китобхонларни бозор иқтисодиётини давлат томонидан тартибга солиш масалаларининг айрим назарий жиҳатлари билан таништиришдан иборатдир. Ушбу рисолада қўриб чиқиладиган ана шу масалалар таҳлили иқтисодчи олимлар, муаллимлар ва ўқув юртлари талабалари эътиборини тортади, деган умиддамиз.

А.Азизхўжаев,
юридик фанлари доктори, профессор

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. — Тошкент, «Ўзбекистон», 1995.—10-11-бетлар.

1. БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИ ШАРОИТИДА ДАВЛАТНИНГ ВАЗИФАЛАРИ

1.1. БОЗОР ВА ДАВЛАТНИНГ ИҚТИСОДИЁТНИ ТАРТИБГА СОЛИШ МЕХАНИЗМЛАРИ

Ҳар қандай жамият «нима ишлаб чиқарилади?», «қандай ишлаб чиқарилади?», «ким фойдаланади?» деган саволларга жавоб топиши лозим бўлади. Ушбу саволларга қандай жавоб топишига қараб турли иқтисодиёт типлари бир-биридан фарқланади. Шу саволларга қай тариқа жавоб топишига қараб уларни тартиблаш, бошқариш механизмлари ҳам турлича бўлади. Масалан, анъанавий иқтисодиёт шу саволларга халқнинг анъаналари ва одатлари асосида жавоб беради. Шунга кўра, у тартибсиз, ўзи бўларчиликка асосланган иқтисодиёт эди. Қумондонлик иқтисодиёти деб аталадиган иқтисодиёт асосан давлат маъмурий буйруқбозлик бошқаруви тизими орқали «нима?», «қандай?», «ким?» деган саволларга жавоб излайди. Бу иқтисодиёт бир марказдан туриб режали тартибга солинади ва бошқарилади. Аммо иқтисодиётни бундай тартиблашга уриниш иқтисодий фаолиятлар ва муносабатлар субъектларининг эркинликларини, меҳнат фаоллигини оширишга, уларнинг янгиликка интилишга мойиллигини буғиб қўяди. Оқибатда иқтисодиёт юқори даражадаги иқтисодий ўсишга, қутилган самарага эриша олмайди.

Бозор иқтисодиётида «нима?», «қандай?», «ким?» деган саволларга баҳо, нархлар орқали жавоб топилади. Баҳо, нархлар иқтисодиётни тартиблашнинг бозор механизмнинг муҳим воситаси бўлиб хизмат қилади. Бунда баҳо бозор посангиси, регулятори бўлиб, икки асосий вазифани бажаради: биринчидан, ресурслар, товар ва хизматлар истеъмолини чеклаш; иккинчидан, ишлаб чиқариш учун сабаб бўлиш вазифасини утайди.

Ишлаб чиқариш жараёнида истеъмол қилинадиган ресурслар ва шахсий истеъмол товарлари, кўрсатиладиган хизматлар қанчалик камёб бўлса, уларнинг баҳоси шунчалик юқори бўлиб, шунга мувофиқ равишда уларни харид қилиш чекланган бўлади. Бу ҳол ҳозирги замон иқтисодиёт фанида баҳонинг чекловчи самараси деб аталади. Бошқача айтганда, бозор иқтисодиётида товарлар ва хизматлар нархларига

биноан истеъмол қилинади, тақсимланади ва қайта тақсимланади.

Нархларнинг ўзгариб туриши, яъни кутарилиб ёки пасайиб туриши ишлаб чиқарувчиларнинг хатти-ҳаракатига таъсир кўрсатади. Бинобарин, бирон-бир товар (хизмат) нархининг ўсиши, уни ишлаб чиқариш ҳажмининг кўпайишига, ушбу тармоққа, муайян товар бозорига янги ишлаб чиқарувчиларнинг кириб келишига сабаб бўлади. Бунга сабаб — муайян товарга бозор нархининг ошиши, уни ишлаб чиқарувчилар учун юқори фойда келтиради. Бозор иқтисодиетида фақат фойда олишни таъминлайдиган товарлар (хизматлар) ишлаб чиқарилади. Ишлаб чиқарувчи учун зарар келтирадиган, мутлоқо фойда келтирмайдиган товарлар (хизматлар) ишлаб чиқарилмайди. Муайян товар нархининг пасайиши, уни ишлаб чиқариш фойдани таъминлай олмай қолганлигидан далолат беради. Бундай товарларни ишлаб чиқариш камайиб боради, ушбу тармоқ ва бозорни ишлаб чиқарувчилар тарк эта бошлайдилар. Демак, нархнинг бозор посангиси, регулятори вазифасини уташи туфайли ишлаб чиқарувчилар фойдасиз, ёки кам фойда келтирадиган тармоқдан юқори фойда кетирадиган тармоққа, соҳага ўтиб туради. Юқори фойда келтираётган тармоқ ёки бозорлардаги иқтисодий субъектлар ўзгаларнинг кириб келишига тўсқинлик қиладилар. Иқтисодий субъектлар аниқ товарлар бозорларида ўз мавқеларини сақлаш, мустаҳкамлаш, яхшилаш мақсадларида ўзаро рақобатга киришадилар.

Бозор иқтисодиети шароитида бахонинг кутарилиб ёки пасайиб туришига талаб ва таклиф ўйини сабаб бўлади. Нархнинг ўсиши талабнинг ўсишини билдиради. Бунинг оқибатида ишлаб чиқариш ҳам ўсиб, таклифнинг кўпайиши содир бўлади. Аммо маълум муддатдан сўнг нархнинг мутгасил олиб бориши талабнинг камайиб кетишига олиб келади. Чунки нархнинг ўсиб бориши туфайли унинг чекловчилик вазифаси ҳам ортиб боради. Шунингдек, нархнинг ўсиб бориши ишлаб чиқарувчиларни янада кўпроқ товарлар ишлаб чиқаришга ва бозорда сотишга рағбатлантиради. Лекин маълум муддатдан сўнг бу ҳол таклифнинг талабдан ортиб кетишига олиб келади. Оқибатда товарлар ортиқچалиги вужудга келиб, нархнинг ўсиши тўхтайдди. Нарх аста-секин пасая боради. Ортиқча товарлар ва хизматлар эса умумий жараёнга сингиб кетади. Талаб эса орта боради.

Нархларнинг тушиши, таклифнинг қисқариб бори-

ши маълум чегарада, яъни таклифнинг талабга нисбатан анча камайиб, товарлар тақчиллиги вужудга келиб талаб қондирилмай қолганида тўхтади. Талабнинг таклифга нисбатан анча ортиб кетганлиги туфайли нарх яна кутарила боради. Бу ҳол яна ишлаб чиқарувчиларни товарлар ва хизматлар ишлаб чиқаришни купайтиришга ундайди. Ана шундай талаб ва таклиф нисбатининг ўзгариши, нархларнинг кутарилиб ёки пасайиб туриши оқибатида, маълум муддатда уларнинг миқдоран ва таркибан бир-бирларига мувофиқ келиши юз беради. Талаб ва таклифнинг миқдор ва таркиби жиҳатидан бир-бирига мувофиқ келишига, мослашишига бозор мувозанати дейилади.

Бозор мувозанати микро ва макро иқтисодиёт даражаларида вужудга келади. Микроиқтисодиёт даражасида мувазанатлашув индивидуал талаб ва таклифларнинг ўзаро таъсири оқибатида уларнинг бир-бирларига мос келиши орқали вужудга келади. Макроиқтисодиёт даражасида жами талаб ва жами таклифнинг бир-бирига мослашуви, мувофиқ келиши орқали бозор мувозанати қарор топади. Бу ҳолда ижтимоий ишлаб чиқариш бозор орқали ижтимоий истеъмол билан уйғунлашади, оқибатда иқтисодий ўсиш юз беради.

Бозор мувозанати вужудга келган муддатда ижтимоий ишлаб чиқариш тармоқлари ва соҳалари уртасида ҳам мувофиқлик, мувозанат юз беради. Шу боисдан турли тармоқлардаги фойда меъерлари тенглашиб, уртача фойда меъери, ва ишлаб чиқариш баҳоси қарор топади. Бозордаги ишлаб чиқарувчилар ўзларининг тенг миқдордаги тадбиркорлик сармояларига тенг миқдорда фойда ола бошлайдилар.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, макроиқтисодиёт даражада мувозанат ниҳоятда қийинчиликлар, тармоқлараро рақобатлар натижасида тадбиркорлик сармояларининг фойдасиз тармоқлардан мутгасил равишда фойдали тармоқларга оқиб ўтиб туриши оқибатида тасодифий тарзда маълум қисқа муддатга қарор топади. Чунки бозор посангиси, регулятори микроиқтисодиётни тартиблашда яхши натижа бергани билан макроиқтисодиёт даражасида барқарор мувозанатни вужудга келтира олмайди.

Бозорнинг объектив механизми орқали тартибланиб турувчи иқтисодиёт шароитида энг куп шахсий наф ва фойда олиш мақсадида ўзаро, бир-бирлари билан рақобатлашувчи ниҳоятда куп иқтисодий

субъектларнинг фаолиятлари туфайли бозор мувозанати қисқа, муайян муддатдан сўнг яна бузилади. Жами талаб ва жами таклифнинг ўзаро мувофиқлиги бузилиб, уларнинг тебраниб туриши юз беради. Улар ўртасидаги зиддият ишлаб чиқариш билан истеъмол ўртасидаги зиддиятда ифодаланади. Ижтимоий ишлаб чиқаришнинг ижтимоий талаб, яъни ижтимоий истеъмолга нисбатан ўсиб кетиши туфайли даврий, циклик тангликлар тез-тез такрорланиб, юз бериб туради.

Бозор мувозанатининг вужудга келиб, беқарорлигининг муттасил такрорланиб туриши бозор регуляторининг, унинг иқтисодий тартиблашининг объектив механизмининг барқарор мувозанатни сақлашга қодир эмаслигидан далolat беради. Шунинг учун бозор мувозанатини таъминлаш, уни сақлаш учун иқтисодий тартиблашнинг объектив бозор механизмдан ташқари, унга кўмаклашувчи давлат механизмига зарурат туғилади.

Давлат иқтисодий тартиблашнинг бозор механизми тулиқ бажара олмаган вазифаларни ўз зиммасига олади. Иқтисодий давлат томонидан тартиблашининг асосий мақсади иқтисодий мувозанатга эришиш асосида тушкунлик ва тангликнинг олдини олиш; ижтимоий ишлаб чиқаришнинг барқарор ўсишини таъминлаш, миллий иқтисодий раванқи учун имкониятлар яратиш, шунингдек аҳоли турли табақалари ўртасида ижтимоий мувозанатга эришишдан иборатдир.

Маълумки, иқтисодий субъектлар ўзаро рақобатда булгани ва ўзларининг шахсий ёки жамоавий манфаатлари юзасидан фаолият курсатгани учун уларнинг худбинлик манфаатлари умумдавлат, жамият манфаатларига зид келиб қолишлари ҳам мумкин. Шунинг учун давлат иқтисодий субъектлари манфаатлари ва фаолиятларининг жамият, давлат манфаатларига зид келиб қолмаслигини, унга зиён етказмаслигини назорат қилади. Бу мақсадни амалга ошириш учун давлат иқтисодий субъектларининг макроиқтисодий миқёсидаги алоқа ва боғланишларини тартибга солади.

Иқтисодий давлат томонидан тартибга солишда бозор механизмининг самарали ишлаши учун шароит яратиш муҳим аҳамият касб этади. Бунинг учун давлат рақобатни рағбатлантириш орқали бозор тизимини сақлашни ўз зиммасига олади. Чунки эркин тад-

биркорлик тизими ва уни бошқарувчи талаб ва таклиф қонунларининг амал қилиши рақобатга боғлиқ бўлади. Рақобатчилик муҳитини рағбатлантириш ва ҳимоя қилишнинг давлат механизми қуйидагилардан иборат:

— иқтисодий субъектларнинг фаолият қилиши қоидаларини белгилашдан;

— аҳолини бозор шароитлари, иқтисодиётнинг ҳолати туғрисидаги ахборотлардан хабардор қилишдан;

— иқтисодиёт субъектлари уртасидаги мунозара, баҳс, зиддиятларни ҳал қилишда кумаклашиш чора-тадбирларидан.

Бозор механизми фақат хусусий тадбиркорлар учун фойда келишини таъминлайдиган товар ва хизматлар ишлаб чиқаришни рағбатлантиради. Аммо жамият тараққиёти учун зарур бўлган, аҳолининг кўпчилиги фойдаланадиган ижтимоий товарлар ва хизматлар хусусий тадбиркорлик доирасида ишлаб чиқарилиши мумкин эмас. Бундай ижтимоий товарлар ва хизматларга: мактаблар, йўллар, ёнгиндан ҳимоялаш, миллий муҳофаа ва ҳоказолар киради. Бинобарин, уларни ишлаб чиқаришни ва улардан фойдаланишни давлатнинг ўзи ташкил қилиши, тартибга солиши зарур бўлади.

Иқтисодиётни тартиблашнинг давлат механизми ни тақазо этувчи сабаблардан бири бозор тизимидан ташқарида содир бўлувчи инсон фаолиятининг ва табиатнинг салбий, зарарли оқибатларидан аҳолини ҳимоя қилиш заруратидир. Бундай зарарли оқибатларга инсон саломатлигига, табиатга зиён етказувчи омиллар киради. Бозор тизимида бундай зарарлар учун жавобгар шахслардан товон тулашга мажбур қилувчи механизмлар йўқдир. Шунинг учун давлат томонидан иқтисодиётни тартиблаш механизмида аҳолини зарарли қўшимча оқибатлардан ҳимоялаш чора-тадбирлари ҳам муҳим аҳамиятга эга. Қўшимча зарарли оқибатлар инсон ҳаётига зиён етказибгина қолмай, иқтисодиётнинг ривожланишига ҳам салбий таъсир қилади. Шунга биноан улардан аҳолини ҳимоялаш иқтисодиётнинг ривожланиши учун имкониятлар ҳам яратади. Чунончи бу чора-тадбирлар оқибатида аҳоли саломатлиги яхшиланса, уларнинг меҳнат қобилияти ҳам ортади. Бу эса аҳолининг меҳнат фаолиятининг ўсишига, иқтисодиётнинг ривожланишига олиб келади.

Аҳолини қўшимча зарарли оқибатлардан ҳимоя-

лаш давлат механизми ўз ичига қуйидагиларни қамраб олади: ишонтириш, солиқ солиш, субсидиялаш, тартибга солиш. Бундай ишонтириш усуллари, воситалари кишиларни, иқтисодиёт субъектларини жамиятга, бошқа кишиларга зиён келтирадиган хатти-ҳаракатлар қилмасликка чақиришга қаратилган булади.

Солиқ солиш зарарли қўшимча оқибатларни чеклаш мақсадида қўлланилади. Турли солиқ миқдорларини белгилаш орқали ҳукумат фирмалар фаолиятидан келиб чиқадиган зарарли қўшимча оқибатларни чеклашга мажбур қилади. Бундай оқибатлардан холи бўлган фирмаларга давлат субсидиялар бериш орқали уларнинг фаолиятларини рағбатлантиради. Хавфсизлик меъёрларини белгилаш ёки ман қилувчи қонунлар чиқариш йўли билан давлат тартиблаш ишларини амалга оширади.

Давлатнинг иқтисодиётни тартиблаш механизмида жамиятда сиёсий, ижтимоий барқарорликни таъминлаш мақсадида аҳолининг иқтисодий жиҳатдан ночор яшаётган гуруҳларини ижтимоий ҳимоялаш муҳим ўрин тутди. Аҳолининг ёрдамга муҳтож қисмини ижтимоий ҳимоялаш, жамият учун халқ хўжалиги тармоқларини, шу жумладан, қишлоқ хўжалигини, қўлаб-қувватлаш мақсадида даромадлар давлат томонидан қайта тақсимланади. Даромадларнинг қайта тақсимланиши тизимида давлат муҳим ўрин тутди. Давлат томонидан даромадларнинг қайта тақсимланиши иқтисодиётни тартиблаш механизмининг муҳим унсури ҳисобланади.

Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш механизмида макроиқтисодий барқарорлаштириш чоратadbирлари ҳам муҳим ўрин тутди. Маълумки, бозор иқтисодиёти шароитида ишбилармонлик фаоллиги ўзгариб туради, иқтисодий ўсиш унинг пасайиши билан алмашилиб туради. Унинг оқибатида фирмаларнинг синиши ва ишсизларнинг кўпайиши ортади, аҳоли турмуш даражаси пасаяди, улар кўп қийинчиликни бошдан кечирадилар. Давлатнинг иқтисодиётда макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш механизми ёрдамида иқтисодий ўсиш циклидан тангликка, пасайишга ўтишдаги салбий оқибатларни чеклаш, шунингдек, тангликдан иқтисодий ўсиш сари ўтиш имкониятларини вужудга келтириш амалга оширилади.

Юқорида айтилган фикрлардан иқтисодиётни тар-

тиблашнинг давлат механизми объектив бозор механизмига қўмаклашишга қаратилган ижтимоий такрор ишлаб чиқаришга таъсир қилувчи чора-тадбирлар ва воситалар мажмуидир, деган хулоса келиб чиқади. Бундай иқтисодиётни тартиблашнинг давлат механизмининг моҳиятини, воситаларини таҳлил қилиш, унинг бозор иқтисодиётидаги аҳамиятини очиб бериш учун давлатнинг турли иқтисодий тизимлардаги ролини ёритиш муҳим аҳамият касб этади.

1.2. ТУРЛИ ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМЛАРДА ДАВЛАТНИНГ РОЛИ

Ҳозирги замон иқтисодиёти ривожига давлат муҳим аҳамиятга эга, айниқса маъмурий буйруқбозлик тизимидан бозор иқтисодиётига ўтинг даврида унинг роли ортиб боради. Шунинг учун ҳам республикаимиз Президенти Йслом Каримовнинг машхур беш тамойилларидан бирида ҳам «мураккаб ўтиш даврида давлатнинг ўзи бош ислоҳотчи бўлиши зарур» деб бежиз айтилмаган. Бу борада шуни таъкидлаш жоизки, бугунги кунда давлатнинг турли иқтисодий тизимлардаги вазифалари, тартибга солиш механизми ва ўрни каби масалалар жаҳон иқтисодчи олимлари томонидан ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан кенг муҳокама этилмоқда ва турли хил мунозараларга сабаб бўлмоқда. Шу сабабли биз ҳам бу муаммолар хусусида ўз фикримизни баҳоли қудрат баён этмоқчимиз.

Давлатнинг иқтисодий ролини у зуравон сифатида намоён бўладиган биргина буйруқбозлик иқтисодиёти билан боғлаб қўйиш тўғри эмас. Барча даврларда давлат жамиятнинг ижтимоий- иқтисодий ривожига катта таъсир курсатган. Давлатнинг роли, айниқса, ўтиш даврида яққол намоён бўлади. XIX аср охири — XX аср бошларида давлатнинг иқтисодий роли ошиши билан боғлиқ бўлган муаммолар турли иқтисодий йўналишлар (мактаблар) тадқиқотларида ўз аксини топди. 1929-1933 йилларда Ғарб давлатларининг иқтисодий негизини ларзага солган «Буюк инқироз», ривожланишнинг барқарорлигини таъминлаш зарурати бозор механизмини давлат томондан тартибга солиш механизми билан тулдириш кераклигини курсатди. Ушбу нуқтаи назар таниқли Ғарб иқтисодчиси Ж. М. Кейнснинг 1936 йилда чоп этилган «Бандлик, фойиз ва пулнинг умумий назарияси» асарида ўз акси-

ни топди. Бозорни давлат томонидан тартибга солиш масаласига булган Кейнснинг қарашлари иқтисодчи ва сиёсатчиларнинг диққат-эътиборини ўзига жалб этди.

Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш қандай мақсадни кўзлайди? Маълумки, кишиларнинг фаровонлиги, миллатнинг тақдири, давлатнинг тақдири мамлакатнинг иқтисодий ривожини билан узвий боғлиқдир. Иқтисодиёт борасидаги мувоффақиятлар даражаси мамлакатнинг жаҳон бозорида ўз мавқеини мустаҳкамлаб, аҳоли фаровонлигини ошириб боришни ёки тобора бошқа мамлакатлардан орқада қолишини белгилайди. Ҳар қандай жамиятда иқтисодий муаммолар билан бир қаторда камбағал ва ногиронларга ёрдам бериш каби ижтимоий муаммолар ҳам мавжуддир.

Натижада давлатнинг иқтисодий фаолиятида мақсад қилиб белгиланган йўл жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий ривожланишидаги самарадорлик, тенглик ва барқарорлик тамойилларининг амалга ошишида акс этади. Ушбу тамойилларни жорий этиш доимо ўзгариб бораётган технология асосида қўлаб товар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш учун шароит яратишни, чекланган ишлаб чиқариш ресурсларидан фойдаланганда сарф-ҳаражатни камайтиришни, жаҳон бозорида ўз мавқеини мустаҳкамлашни, ишлашни истаган ва ишга лаёқатли кишилар учун ишчи уринлари яратишни тақозо этади. Бу эса танлаш эркинлиги бўлиши учун барча турдаги ҳужалик фаолияти, истеъмолчи ва сотувчига иқтисодий эркинликни ҳам назарда тутаяди.

Аралаш иқтисодиётда, яъни бозор ва давлат механизмига асосланган иқтисодиётда давлатнинг ҳужалик ҳаётидаги роли қатъий белгилангандир. Чунки бозор муносабатлари ҳар қандай ижтимоий тизим каби мутлоқ идеал механизм бўла олмайди, унинг ижобий ва салбий томонлари бўлиши муқаррардир. Бозорда сотувчи ва харидор тенг имкониятларга эга бўлса-да, уларнинг аҳоли ва даромади турличадир. Рақобат ҳар қандай ишлаб чиқарувчининг бозор устидан назорат қилишини, яққаҳокимликка интилишини объектив равишда белгилаб беради.

Бозор механизми иқтисодиётни тез суръатларда ривожланишига олиб келса-да, жамият ҳаётининг орқага кетишига сабаб бўлувчи талайгина таназзул ва инқирозларни ҳам келтириб чиқариши мумкин. Шу-

нинг учун ҳам бозордаги беқарорликнинг иқтисоддаги ҳалокатли оқибатларидан сақлаш мақсадида давлат бозорнинг истиқболини белгилаш, дастурлаш механизминини ишлаб чиқишга ҳаракат қилади.

Жамият юксалиш йўлидан бораётган, баъзи бир одамлар дабдабали ҳаёт кечириб, бошқалари эса тобора камбағаллашаётган бир даврда давлат томонидан кам таъминланганлар, ногиронлар, ишсизлар, кўп болали оилалар ва аҳолининг бошқа қатламларинини ижтимоий қўллаб-қувватлаш муҳим аҳамиятга эга. У ёки бу мамлакатда давлатнинг хўжалик ҳаётидаги роли унинг функциялари орқали намоян бўлади. Бу функциялар турли-туман бўлиб, уларнинг энг аҳамиятлилари қуйидагилардир: иқтисодиётнинг ҳуқуқий асосларинини ишлаб чиқиш ва тасдиқлаш (Олий Мажлисида мулкчилик, ер, солиқ, нафақалар, кооператив ва бошқа қонунлар буйича ўтган музокараларни эслайлик), яъни давлат узининг парламенти ва ижро ҳокимият тизимлари орқали корхоналар ва аҳолининг бозордаги «уйин қоидалари»ни белгилаб беради. Агар биз бу қоидаларга амал қилишини хоҳласак, қонунлар барқарор характерга эга бўлиши, ва беистисно ҳаммага нисбатан қўлланилиши лозим.

Макроиқтисодий ривожланишнинг устувор йўналишларинини белгилаш, яъни бугунги кунда миллат учун нима зарурлиги, у қанча ресурс талаб қилиши ва қанчалик тез самара бериши, фаолиятимизнинг ижтимоий-иқтисодий микроиқтисодий оқибатларинини аниқлаш каби масалалар ҳам жуда муҳим вазифалар бўлиб ҳисобланади.

Ижтимоий қадриятларни амалга оширишни таъминлаш қабул қилинаётган қонунларимиз ва иқтисодий ўсиш натижалари аҳолининг фаровонлигинини оширишга қаратилган бўлсагина муайян маъно касб этади.

Қуйилган масалаларни ҳал қилиш ва ижтимоий қадриятларни амалга оширишда иқтисодий фаолият давлат томонидан тартибга солиниши лозим. Бу тартибга солиш бозор билан алмаштирилмаслиги лозим, акс ҳолда у маъмуриятчиликка айланиб қолиши мумкин. Бозор механизми самарали фаолият кўрсатиши учун жами талаб ва таклифлар мажмуи асосий ва белгиловчи омил бўлиб ҳисобланади. Давлат томонидан тартибга солиш шаклларига турли тартибга солувчи, мувофиқлаштирувчи, барқарорлаштирувчи омиллар

киради. Иқтисодий андоза (ҳаёт андозаси ва ҳоказо)ларни ишлаб чиқувчи давлат назорат тизими шакли ҳам жамият учун жуда муҳимдир.

Ҳозирги кунда давлатнинг ижтимоий ва иқтисодий ҳаётдаги турли шакллари намоён булади, ялпи миллий маҳсулотда давлат харажатлари ва даромадларининг ҳиссаси ошиб бориб, давлат бюджетига келиб тушаётган солиқлар усмоқда, давлат тадбиркорлик тизими ривожланыпти. Миллий даромадни қайта тақсим қилишда давлатнинг роли каттадир. Давлат солиқлар ердамида хазинани тулдириб бориши билан бирга, ижтимоий талаблар тизимини ҳам тартибга солмоқда.

Бозор ва давлат механизмлари ҳақида гап кетганда, давлат ўз муаммоларини узица, бозор ўз ҳолича ҳал қилади, деб тушунмаслик керак. Масаланинг моҳияти — нима, қандай қилиб ва ким учун деган асосий (фундаментал) саволларнинг қандай ҳал қилинишидадир. Нима ишлаб чиқаришни фақатгина бозор эмас, балки давлат ҳам ҳал қила олади, лекин бу масала бозор механизми асосида ҳал этилади. Иқтисодиётнинг маъмурий буйруқбозликка асосланган шаклида давлат табиий, объектив иқтисодий қонунларни назар-писанд қилмаганлиги сабабли бошқаришнинг иқтисодий усуллари маъмурий усуллар билан алмаштирилган.

Давлат корхоналарни юкоридан қаттиқ назорат қилган пайтда улар ҳар қандай хўжалик юритиш мустақиллигидан маҳрум этилган эди. Буйруқбозликка асосланган иқтисодиётда хўжалик алоқалари тизими куйидаги кўринишга эга эди:

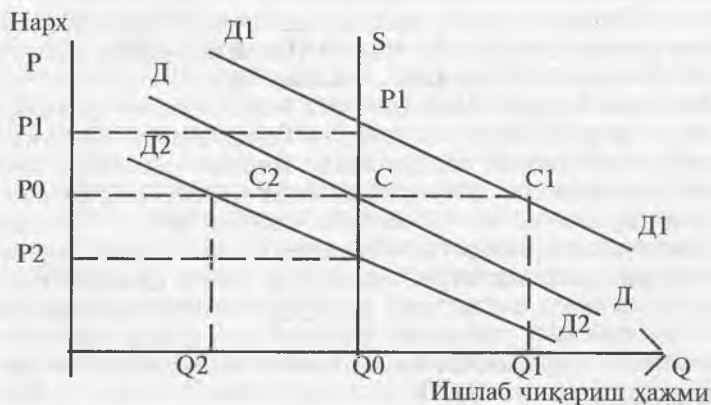
1 - р а с м. Маъмурий-буйруқбозлик тизими таркибий қисмларининг узаро таъсири.

Корхоналар маълум даражада бозор талабларидан келиб чиққан, ҳолда иш юритган булсалар ҳам, бу талаблар ҳал қилувчи аҳамиятга эга эмас эди. Натижада жамият ва корхоналар учун қалбаки кўрсаткич ва маълумотлар тизими вужудга келди. Мустақил тадбиркорнинг ютуқлари бозор нархлари механизми орқали белгиланса, буйруқбозлик иқтисодиётида корхоналар фаолиятига юқори ташкилотлар томонидан баҳо берилади, улар эса иерархиянинг бошқа бугинига буйсунади. Марказ хужалик фаолиятининг барча параметрлари, ҳатто нархлар буйича ҳам буйруқ беради. Нархновони белгилувчи омилларга баҳо беришнинг субъектив характерга эга эканлиги иқтисодий фаолиятда нотўғри қарор қабул қилишга олиб келади, самарадорликни пасайтиради. Чунки юқоридан туриб ун миллионлаб маҳсулот турларини ишлаб чиқариш ҳажмини аниқлаш, уларни реал талабларга мос равишда тақсимлаш, айниқса, талаб ва таклифнинг ўзаро боғлиқлигини ифодаловчи нархни белгилаш мумкин эмас.

Марказлашган тизим нимани назарда тутади? Расмий режалар белгиланган муайян давр (бир йил ёки 5 йиллар)да таклиф ҳажми қандай бўлиши кераклиги ҳақида курсатма беради, яъни таклиф жадвали доимо Q ўқига нисбатан перпендикуляр тушувчи вертикал чизиқ шаклида булади. Сарф-ҳаражат ва даромадлар ҳисобидан келиб чиққан ҳолда нархлар қайд этилади, яъни талаб чизиги S нуқтаси орқали ўтади.

1 - ж а д в а л. Ишлаб чиқариш ва нарх шаклланишига хос муаммоларни директив ҳал қилиш.

Бу ерда:

SQ — режали таклиф,

P0 — қайд этилган нарх;

ДД — тахмин этилаётган талаб;

Д1Д1 — юқори талаб;

Д2Д — пасайган талаб;

P1 — юқори талабда мувозанат нархи;

P2 — пасайган талабда мувозанат нархи.

Бу ўринда бир неча муқобил ҳолатлар булиши мумкин:

1. Биз ҳамма нарсани ҳисоблаб чиқиб, режалаштирилган даврда талаб ва таклиф, нарх-навода ҳеч қандай ўзгариш бўлмайди деган хулосага келдик, деб фарз қилайлик. Лекин бундай иқтисодий моделнинг ижроси суст ва ҳаракатсиз эмасми, бундай тизим ўзини ўзгартириш қобилиятига эгами, деган табиий саволлар пайдо бўлади.

2. Жорий этилган янги технология таъсирида режалаштирилган даврда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотга талаб ошди. Қайд этилган нархда (P0) талаб Q1 ҳажмида бўлиб, маҳсулот Q0 ҳажмида ишлаб чиқилди, нарх талабдаги ўзгаришларни ўзида ифодаламагани натижасида маҳсулот ишлаб чиқарувчига нотўғри маълумот берди. Оқибатда муайян маҳсулот (QQ1) тақчил бўлиб қолди. Бундай шароитда бизга нимани таклиф этсалар шуни оламиз. Маҳсулотнинг сифати эса пасайиб боради. Корхоналар муътадил фаолият кўрсатиш учун қонунга қарши иш тутадилар. Чайқовчилик, яширин иқтисодиёт авж олади. Нарх талаб ва таклиф механизмини ўзида ифодалаганда эди, улар P1 даражасига кўтарилган бўларди.

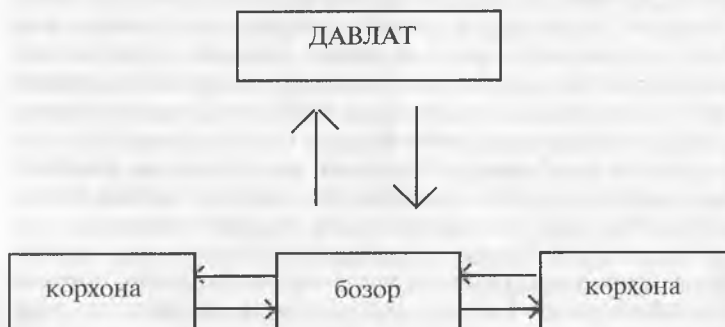
3. Режалаштирилган давр мобайнида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотга талаб пасайди, яъни ДДдан Д1Д1га ўтди. Ушбу қайд этилган нарх (P)да талаб Q2 ҳажмида бўлади. Маҳсулот эса қайд этилган нархларни ўз ичига олувчи юқоридан бериладиган буйруққа асосланиб ишлаб чиқарилади. Нархлар маҳсулот ишлаб чиқарувчига нотўғри маслаҳат бериб, уларни оқилна булмаган иш юритишга мажбур этади. Режани камайтириш зарурати туғилади, бу эса унинг таркибий қисмларини куриб чиқишни талаб қилади. Бундай ҳолларда ё кераксиз маҳсулот ишлаб чиқарилади ва истеъмолчи уни керак бўлмаса ҳам олади ёки нархларни P2 даражасига пасайтириб, маҳсулот ишлаб чиқарувчининг зарарини қоплаш лозим бўлади. Чунки

молия режаси Р0 га тенг бўлган қайд этилган нархдан келиб чиқади.

Демак, кўришиб турибдики, хўжалик қатъий ташкил этилмаган шароитда ва «эгилювчан» (мослашувчан) бўлмаган нарх-навода бу муқобил ҳолатларнинг биронтаси ҳам самара бермайди. Расмий режалаштириш корхона учун иқтисодий ривожланиш қонунларига зид бўлган маъмуриятчиликка айланиб кетади.

Иқтисодчиларнинг фикрича, давлатнинг иқтисодиётга ҳаддан ортиқ аралашувининг салбий томонлари шундаки, у хўжалик ва сиёсий тизимларнинг расмийлаштирилиши ва қўғозбозлигини кучайтиради, иқтисодий ривожланишни сиқиб қўяди. Давлат бюрократияси давлатнинг иқтисодга аралашувини кучайтириш орқали назоратни оширишга ҳаракат қилади. Оқибатда давлат бюрократияси ўзининг «воситачилик» даромадини олади. Бу даромадлар жамият — аҳоли ва корхоналар учун ўзига яраша «солиқ»қа айланиб боради. Бу эса Республикамиз Президенти Ислом Қаримов Самарқанд ва Қашқадарё вилоятлари халқ депутатлари Кенгашида сўзлаган нутқларида айтилган салбий оқибатларга олиб келиши мумкин. Давлатнинг иқтисодиётга аралашуви оқилона чегарадан ўтгандан сўнг, у рақобат механизмини ураб олиб, унинг ўрнига давлат яккаҳокимлигини қўяди. Натижада давлат корхоналари сарф-харажатларнинг камайиши ва рақобатдан манфаатдорликни йўқотади, жамият давлат аралашувининг самарасизлиги учун юқори даражада ҳақ тулаши керак бўлади. Бир талай мамлакатлар тажрибаси мисолида шунини кўриш мумкин. Ушбу салбий жараёнларнинг барчаси иқтисодиётдаги давлат тузилмаларини бюрократиядан ҳоли этиш жараёнарига жалб этилишини талаб қилади. Ҳозирги даврда у яна ҳам кенгроқ жараён бўлиб, иқтисодиётни давлат тасарруфидан чиқариш доирасида амалга оширилиб, бунда давлат идоралари вазифасига кирувчи хўжалик масалалари мазмунан қайта кўриб чиқилмоқда. Давлат тасарруфидан чиқариш жараёни давлатнинг хўжалик функцияларини камайитиришга, бозорни ҳаракатга келтирувчи воситалар ролини мустаҳкамлашга қаратилган. Бу нарса давлат секторида иқтисодий ҳокимиятнинг марказлашувидан воз кечиш ва авваллари самарасиз деб ҳисобланган соҳаларга рақобат механизмини жорий этишни назарда тутади. Янги иқтисодий тизимга ўтишнинг буйруқбозликка асосланган

иктисодиётни тубдан ислоҳ қилишни талаб этиши тасодифий ҳол эмас. Янги ҳужалик тизимида бозор ва давлатнинг узаро муносабатлари қандай бўлиши керак? Давлатнинг асосий мақсади — макроиктисодий вазифаларни белгилашдир. Давлат корхоналарнинг ҳужалик ҳаётига аралашмайди. Бундай ҳолда юқоридан буйруқлар бўладими, йўқ-ми? Бозор шароитида маҳсулот ишлаб чиқарувчи ҳужалик фаолиятининг йуналишлари бўйича барча маълумотни ресурслар, маҳсулотлар ва хизмат кўрсатиш учун нарх-наво тизими орқали олади. Бозор иқтисодиёти шароитида бу маълумот шундай жараён орқали ушлаб туриладики, унда рақобат омилини ҳисобга олувчи иқтисодиёт интеграция воситасида мураккаб нарх-наво тенгламаларининг кенг мажмуи бўйича жамоавий қарорларни берувчи автоматик режимда ишлаётган гигант электрон ҳисоблаш машинасининг ролини бажаради.

2 - р а с м. Аралаш иқтисодиёт таркибий қисмларининг узаро таъсири.

Натижада бозор корхона ва фирмалар фаолиятини, давлат эса бозорнинг ўз қонуниятларидан келиб чиққан ҳолда уни тизимга утишини амалга оширди. Бу эса давлатнинг бозор ва корхоналар фаолиятига минимум даражада аралашувини ифодалайди. Давлат амалда мақсадга мувофиқлик функциясини бажаради, ножоиз воқеалар ва мақсаддан четга чиқиш ҳоллари юз берганда аралашади. Бундай аралашув давлат томонидан тартибга солиш механизми орқали амалга оширилади.

Давлатнинг бозорга таъсир курсатишининг турли восита ва усуллари мавжуд бўлиб, унинг таркибига давлат бюджети, давлат тадбиркорлиги, солиқлар ва давлат томонидан тартибга солиш киради.

Умуман олганда, иқтисодий моделнинг икки намунадаги давлат бюджети тизими ташқи тузилишига кўра ухшашдир. Давлат бюджети — давлатнинг ўз функцияларини амалга оширишида харажат қилинадиган марказлашган пул фондидир.

Иқтисодиётнинг «аралаш модели» иқтисодий субъектларнинг бир қуриниши сифатида давлат тадбиркорлиги тизимини ўз ичига олади.

Бунда саноати ривожланган мамлакатларда давлат корхоналарининг ялпи ички маҳсулотдаги ҳиссаси уртача олганда собиқ Совет Иттифоқидаги каби 90 дан ошиқ фоизни эмас, 25 фоизни ташкил этади. Бу эса давлатнинг бозор ва корхоналар фаолиятига энг кам даражада аралашувини ифодалайди. Одатда давлат алоқа, энергетика, газ, кўмир, пулат қуйиш саноати, транспорт каби соҳаларда ўз корхоналарига эга. Корхоналар ва давлат бюджети орасидаги муносабат тўғри (барча даромадини давлатга ўтказиш ва давлат бюджетидан маблағ олиш) ва тижорат (корхоналар маълум мустақилликка эга бўлади) асосида шаклланади.

«Аралаш» ва буйруқбозлик моделига асосланган иқтисодиётлардаги солиқ тизимларининг тузилиш тартиби ва таркибида ухшаш жиҳатлар кўп.

Солиқлар давлат бюджетини тўлдирувчи асосий манба ҳисобланади. Солиқлар бевосита ва билвоситали бўлади. Бевосита солиқлар давлат томонидан солиқ туловчининг даромадларидан (ойлик иш ҳақи, фойда, рента, фоиз) олинади. Бевосита солиқлар даромад солиги, корпорация фойдасидан олинadиган солиқ, мулк солиги, сармоя ўсишидан олинadиган солиқларга бўлинади. Билвоситали солиқлар индивидуал акцизлар, айланма солиқ, қўшимча қиймат солиғи, даромад солиғи ва божхона туловларидан иборат. Билвоситали солиқ хизмат курсатиш ёки маҳсулот нархига қўшимча сифатида намоён бўлади, бевосита солиқ тулашдан фарқли улароқ, бу ерда солиқни шу маҳсулотни истеъмол қилувчи тўлайди.

Жаҳон тажрибаси шуни курсатадики, давлат бошқаруви шакллари ва чора тадбирлари тизими турли-тумандир. Ҳар қандай мамлакатда бу тизим ўзига хос

хусусиятларга эга булади. Давлат бошқарувининг асосий воситаларига: фискал сиёсати, пул сиёсати, даромадларни бошқариш сиёсати, ташқи иқтисодий сиёсат ва ижтимоий сиёсатлар киради. Давлат бошқарувининг юқорида айтилган воситаларидан ҳар бири ўз вазифасини бажаради ва бир-бирини тўлдиради. Улардан фақат комплекс равишда фойдаланилганда ва таркибий қисмлар бир-бирига зид бўлмагандагина бу тизим ўз самарасини беради.

Фискал сиёсат — ҳукумат харажати ва солиқлари соҳасидаги сиёсатдир. Давлат харажатлари орқали давлат сектори ва ижтимоий таъминотга маблағ ажратилибгина қолмай, балки ресурс, товар ва хизмат кўрсатиш бозорида ҳам харидлар қилинади.

Ҳукумат харажатлари аҳолининг барча қатламлари жамоавий равишда фойдаланиши учун бериладиган миллий маҳсулотнинг улушини кўрсатади. Улар ялпи миллий маҳсулотнинг ўсишига катта таъсир этади. Солиқлар иқтисодиётда икки томонлама вазифани бажаради. Бир томондан, улар давлат даромадларини шакллантиради, иккинчи томондан эса, истеъмолчи ва маҳсулот ишлаб чиқарувчига рағбатлантирувчи таъсир кўрсатади. Юқори солиқлар бозорда умумий талабни ва ялпи миллий маҳсулот ҳажмини камайтирса, паст солиқлар эса давлат даромадини тушириб юборади. Шунинг учун муайян шароитда солиқларнинг оқилона чегарасини белгилаш муаммоси туради.

Пул муомаласи сиёсати анча нозик масала, чунки пул миқдорига таъсир кўрсатиш орқали биз фоиз сиёсатига, унинг натижасида корхона сармоялари ва аҳолининг истеъмоли даражасига ўз таъсиримизни ўткази оламиз. Сармоялар ва истеъмол орқали ички миллий маҳсулотнинг ўсишига таъсир кўрсатилади. Пул сиёсати пулнинг қадрсизланишига яъни инфляцияга қарши олиб бориладиган тадбирда катта роль ўйнайди.

Даромадни тартибга солиш сиёсати инфляцияга қарши курашишнинг асосий воситаларидан бири бўлиб ҳисобланади, чунки у аҳоли ва корхоналарнинг пулга бўлган талабини тартибга солишга қаратилган.

Ижтимоий сиёсат кам таъминланган оилаларга ёрдам кўрсатиш дастурларни амалга оширишга, уларни инфляция оқибатларидан ҳимоя қилишга йўналтирилган. Ижтимоий сиёсат таълим, тиббиёт, маданият, кўп болали оилаларга ёрдам, бандлик сиёсати соҳаларини ҳам ўз ичига олади.

Айниқса, ижтимоий сиёсатда аҳолини барча қатламларининг манфаатлари чуқур ва изчил равишда ақс этган.

Ташқи иқтисодий алоқаларни тартибга солиш давлатнинг савдо сиёсатини, валюта алмаштириш курсини туғри йулга қуйишни, ташқи савдо тариф ва квоталар тизимини, ташқи савдони лицензиялашни ўз ичига олади. Натижада давлат томонидан тартибга солишнинг барча шакл ва усуллари маълум бир ҳаракатнинг белгиланган муқобиллари йўналишида макроиқтисодий ривожланишнинг туғри йул билан боришига қаратилади. Бозор шароитининг доимо ўзгариб туриши, натижа ва оқибатларнинг ноаниқлиги бозор механизмига араллишига, бозор тизимининг ишини «туғрилаш»га асос беради.

Саноати юксак даражада ривожланган мамлакатларда иқтисодиётга давлатнинг аралашуви бир хил эмас, унинг шакл ва даражалари мамлакатнинг конкрет иқтисодиётга боғлиқ равишда танланади. Бизнинг фикримизча, айрим миллий хусусиятлар инобатга олинмаса, давлат томонидан иқтисодиётни тартибга солиш бўйича мамлакатларни қуйидаги моделларга ажратиш мумкин.

1. АҚШ ва Буюк Британия иқтисодий моделлари бўлиб, уларда «давлатнинг иқтисодиётга энг кам аралашуви» йўлини изчил равишда ўтказилади, давлат мулкчилигининг ҳиссаси кам бўлган бундай шароитда иқтисодиётга давлат аралашувининг турли шакллари дан фойдаланилади. Бунда қўлланиладиган воситалар хусусий сектор ривожланиши учун шароит яратади.

2. Франция, Германия, Италия, Испаниянинг иқтисодий моделларида неоконсерватив ва ислохотлар томонидан ёндашув бирга қўшиб олиб борилади. Ялпи миллий маҳсулотда, бюджет орқали маблағни қайта тақсимлашда давлат секторининг ҳиссаси катта бўлиб, асосий макроиқтисодий параметрлар қуйидагича фойдаланилади: истеъмол, сармоя, пул эмиссияси, саноат сиёсатини тавсияли режалаштиришда.

3. Швед модели ижтимоий ва хусусий негизнинг ўсишини, ялпи миллий маҳсулотнинг 50 фоизини ташкил қилувчи давлат бюджети орқали тақсимотни ижтимоийлаштиришни назарда тутди, давлат харажатлари, истеъмоли, солиқларнинг салмоғи ялпи миллий маҳсулотнинг 67 фоизини ташкил этади; давлат секторида меҳнатга лаёқатли аҳолининг 31 фоизи

банд, баъзи тармоқлар (транспорт, энергетика, металлургия, кемасозлик, ижтимоий хизмат курсатиш)да давлат сектори ҳиссаси 95 фоизни ташкил қилади.

4. Япон моделига иқтисодий сиёсатнинг узоқ даврга мулжалланган стратегияси учун иқтисодиёт тартибининг барча даражаларида давлатнинг мунтазам равишда аралашуви ҳосилдир. Япониянинг узига хос шароити талабларига жавоб берувчи давлат ва хусусий сектор самарали уйғунлиги рағбатлантиришнинг аънанавий тизимиغا, саноатда, ташқи иқтисодий алоқаларда, таркибий қайта қуришда хужаликнинг режалаштирилиши тизимиغا таянади.

5. Жануби-Шарқий Осиёдаги янги индустриал мамлакатларнинг иқтисодий модели асосида давлатнинг бозор хужалигида хусусий сектор ва тадбиркорликни иқтисодий ва сиёсий қўллаб — қувватлаш, илмий-техникавий ишлаб чиқариш, таркибий ва ташқи савдо соҳаларида давлат сармояларининг ёрдами ётади. Бу мамлакатлар саноатида давлат сармояларининг ҳиссаси, шу давр ичида, ҳар йили қўйиладиган барча сармоянинг 25—36 фоизини ташкил қилади.

Ушбу таҳлил давлат секторининг иқтисодий куч-қуввати билан хусусий тадбиркорлик тузилиши ва хусусий ташаббускорликни бирга қўшиб олиб боргандаги иқтисодий ривожланишда давлатнинг муҳим ролини кўрсатади. У ёки бу жараёни тартибга солишда ҳокимиятнинг ўз вақтида аралашуви бутун иқтисодий тизимнинг янада ривожланиши учун муваффақиятли натижани белгилашда асосий роль ўйнайди.

Ўзбекистоннинг иқтисодий моделида эски иқтисодий тизимнинг ўзгариши даврида бозор иқтисодиёти билан ялпи давлат иқтисодиётининг тафовутларини ҳисобга олган ҳолда иқтисодий тартибга солишни амалга ошириши зарур, унда неоклассик ва неокейнс мактаблари руҳини соф ҳолда қўллаб бўлмайдиган, чунки тартибга солиш, бошқариш воситаларидан фойдаланиш буткул тескари натижаларга олиб келиши мумкин. Ўтиш жараёнининг мураккабликлари ва зиддиятлари бозор муносабатларининг ривожланишида давлатнинг таъсири ошиб бориши учун шароит ва заруриятни вужудга келтиради. Ҳамдўстлик мамлакатлари ва Ўзбекистон маълум вақтгача зарур ресурсларни марказлаштириш ва тақсимлаш билан шуғулланишига тўғри келди. Ҳар қандай фаолиятнинг ислоҳот дастурини амалга оширишда давлат ва унинг ҳокимияти

структурасининг етакчилик ролидан келиб чиқиш ҳолатлари ҳали етакчи томайил бўлиб турибди. Фақат давлатгина нарх ва даромадни музлатиб туриш муаммосини ҳал қилиши, иқтисодиётдаги номутаносибликни бартараф этиши, бюджет ва тадбиркорликни рағбатлантиришни қўшиб олиб борувчи кредит, молия ва солиқ сиёсатини оқилона амалга ошириши керак. Давлат томонидан тартибга солиш, режалаштириш ва бошқариш, айниқса яққа ҳукмронликни бартараф этиш, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнида намоён бўлиши зарур.

Ўзбекистонда иқтисодий муносабатларнинг янги моделига ўтишнинг ўзига хослиги объектив ва субъектив омиллар мажмуига, шунингдек, Шарқда ижтимоий тизим ривожланишининг хусусиятларига, ижтимоий иқтисодий ҳаёт тузилишининг осиеъча намунасига асосланади.

Тарихан Марказий Осиё ва Осиё ҳудуди мамлакатларида давлат жамиятнинг иқтисодий ривожланишида доимо етакчи роль уйнаган. Осиёнинг иқлимий, жуғрофий омиллари ҳужаликни ташкил қилиш ва уни юритиш усулини белгилаб беради, йирик қурилиш ва суғориш ишларини ташкил қилиш зарурлиги, шунингдек, анъаналар, ижтимоий иерархия, шарқона буйсуниш руҳи ва субординация (хизматда кичикларнинг катталарга буйсуниши) иқтисодиётда ўз моделимиз шаклланишига туртки бўлади. Шарқда жамоа психологияси, кишилар хулқ-атворининг муайян бир шаклда эканлиги давлатчиликка асос солди, чунки бундай жамоаларда гуруҳ, коллектив манфаатлари, мақсад ва вазифалари индивидуал манфаатлардан устун туради, у шахсий манфаатларга айланади, яъни ҳар бир индивид ўзини жамоа ёки гуруҳдан мустақил шахс сифатида ажратмайди, балки ўзини коллектив, жамоа ва оила иерархияси билан айнан бир деб ҳисоблайди. Ҳужаликни ташкил қилиш, ишлаб чиқариш, тақсимот, алмашув ва истеъмолни ташкил қилиш усуллари шуни тақазо этади.

Давлат қадимги Шарқда тарихан бошқаришни ташкил қилишда қатъий тузилишга, такомиллашувга, мажбурият ва элчилар ваколати тизимига эга эмас эди. Осиё давлати — вебер намунасидаги турачилик хусусиятларига эга бўлган давлат иқтисодиётидан кура, анъаналар, психология, диннинг узаро мувофиқлигини таъминловчи катта жамоадир.

Шарқда савдонинг ривожланиши осиеча ишлаб чиқаришнинг қонуний давоми, у капиталистик муносабатлар ва капиталистик ишлаб чиқариш тизимига асос була олмади.

Хусусий эмас, балки давлат секторининг етакчи таъсири ҳозирги пайтда Ўзбекистонда олиб бориладиган ислохотларнинг узига хослигини таъминлайди.

Алаҳсиратиб даволаш ва гарб мамлакатларининг бозор моделларидан фойдаланиш биз учун мос эмаслиги жумҳуриятимиз иқтисодий ривожланишининг махсус моделларини шакллантириш зарурлигини исбот қилади.

2. ИҚТИСОДИЁТНИ ДАВЛАТ ТОМОНИДАН ТАРТИБГА СОЛИШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

2.1. ИҚТИСОДИЁТГА ДАВЛАТ АРАЛАШУВИНИНГ КЕЙНСЧА НАЗАРИЯСИ

Кейнсчилик иқтисодиёт фанида янги оқим сифатида 1929—1933 йиллардаги жаҳон иқтисодий инқирозидан сунг бевосита юзага келди. Инглиз иқтисодчиси Жон Мейнард Кейнс ушбу иқтисодий мактабнинг асосчиси эди. У назариясини узининг 1936 йилда нашрдан чиққан «Бандлик, фоиз ва пулнинг умумий назарияси» асарида баён қилиб берди. Бу ерда шунга айтиб ўтиш жоизки, иқтисодиётчилар орасида Кейнс иқтисодиётга давлат аралашуви заруриятини далиллаган дастлабки иқтисодчи эмас эди. Иқтисодий сиёсатнинг асосларини ишлаб чиққан биринчи иқтисодчи Давид Рикардо бўлди. У қийматнинг меҳнат назарияси объектив иқтисодий қонуни негизида кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни таъминловчи капиталнинг жамғарилишида иқтисодиётнинг ўз-ўзидан ҳаракатга келиш манбаини қўрди ва капитал жамғарилишига олиб келмайдиган даромадларнинг барча турларини қоралади.

Кейнснинг ўтмишдошлари бўлмиш А. Пигу ва К. Викселл ҳам иқтисодни давлат томонидан бошқариш зарурлигини асослаб бердилар. Ушбу назариянинг асосчиларидан бири Г. Хаберлер узининг «Равнақ ва турғунлик» китобида даврийлик назариясини таҳлил қилиб берди, инқирозни капиталнинг ҳаддан ташқари жамғарилиши билан ёки етарлича истеъмол

қилинмаслик билан изоҳлади ва даврийлик тебранишлари амплитудасини камайтириш мақсадида бу икки кулфатдан қандай қутулиш мумкинлиги туғрисида ўз фикрларини баён қилиб берди. Ж. М. Кларк томонидан мультипликатор ва акселератор механизми ишлашининг тадқиқ қилиниши ҳам иқтисодиётни давлат томонидан бошқариш назариясини ишлаб чиқишда муҳим аҳамият касб этди. Унинг тадқиқотлари Кейнс тадқиқотлари билан бир вақтда ўтказилган эди. Аммо Кейнс назарияси унинг ўтмишдошлари ва замондошлари назарияларидан шу билан фарқ қиладики, у ишсизлик ва ортиқча ишлаб чиқариш инқирозлари тасодифий, ўз-ўзидан юзага келадиган ҳодисалар эмас, балки капиталистик бозор механизми ҳаракати туғдирадиган ҳодисалар эканлигини исботлагани ҳолда, биринчи марта иқтисодиётни давлат ҳокимияти томонидан доимий, мунтазам равишда тартибга солиб туриш зарурлигини эълон қилди. Кейнс назариясининг асосий хусусияти шундан иборатки, у иқтисодчилардан биринчи бўлиб макроиқтисодий давлат тартиблаши фойдасига асосий далилларни баён қилиб берди, бунда у ўзигача ҳукмрон бўлган тартиблашнинг микроиқтисодий ёндашувини рад этди.

Иқтисодиётни давлат томонидан тартиблашнинг кейнеча назарияси уч асосий ҳолатни ўз ичига олади: биринчидан, ўз-ўзидан ҳаракатга келадиган бозор механизмига баҳо берилади; иккинчидан, иқтисодиётнинг бошбошдоклик асосида ривожланиши жараёнида пайдо бўладиган қийинчилик ва зиддиятларнинг сабаблари талқин қилинади; учинчидан, камчиликларни бартараф қилиш мақсадида иқтисодиётни тартиблаш тадбирлари тизими белгиланади.

Кейнс ўз тадқиқотларини Сэй қонунини инкор қилишдан ва самарали талаб¹ назариясини асослаб беришдан бошлади. Кейнсгача булган даврда классиклар Сэй қонунини қабул қилган бўлиб, унга мувофиқ таклиф ўз талабини юзага келтирар эди. Кейнс эса жами талаб ўз таклифини юзага келтириши гоёсини илгари сурди.

Самарали талаб назариясига мувофиқ маҳсулот (ёки меҳнат) муайян миқдори таклифнинг баҳоси деб даромаднинг шундай миқдorigа айтилганки, бу

---

¹ *Пезенти А.* Очерки политической экономии капитализма. В 2 т.: Пер. с итальянского. Т. 2. — М.: «Прогресс», 1976. 615—616-бетлар.

миқдор тадбиркорларнинг ушбу маҳсулот (ёки меҳнат)ни таклиф қилишга бўлган рағбати учун етарлидир. Жами талаб баҳоси ва маҳсулот (ёки меҳнат) ҳажми ўртасидаги нисбат жами талаб функцияси деб аталади. Бу ерда шунини айтиб ўтиш лозимки, тадбиркорлар даромадни муайян миқдордаги маҳсулотни сотганларидан сунг олишлари мумкин. Кутилаётган даромад ва маҳсулот (ёки меҳнат) ҳажми ўртасидаги нисбат жами талаб функцияси деб аталади. Агар ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг муайян ҳажмида кўзда тутилган даромад жами таклиф баҳосидан ошиқ келса, унда тадбиркорлар янада юқори фойда олиш мақсадида маҳсулот ҳажмини (ва бандликни) орттирадилар ва агар кутилаётган даромад таклиф баҳосидан паст бўлса, у ҳолда тадбиркорлар маҳсулот ҳажмини (ва бандликни) камайтирадилар. Фақат кўзда кутилаётган даромад ва таклиф баҳоси ўртасида тенглик бажарилган шартдагина оптимал ҳолатда бўладилар, шунинг учун улар маҳсулот ишлаб чиқаришни ушбу даражада ушлаб туришга интиладилар. Демак, тадбиркорлар учун қулай бўлган ишлаб чиқариш даражаси жами талаб функцияси билан жами таклиф функцияси кесишган нуқта билан белгиланади, ушбу нуқтадаги жами талаб функциясининг қиймати самарали талаб деб аталади.

Жами талаб даромад даражасини белгилаб беради, уни Кейнс қуйидаги тенглама билан ифодалади:

$$Y = C + I,$$

бу ерда: Y — миллий даромад;

C — истеъмол;

I — жами инвестициялар.

Бунда капитал маблағлар ҳажми ўзгармас деб ҳисобланади, яъни унга тадбиркорлар учун сармоя солишининг очилган имкониятлари сифатида таъриф берилади. Шунинг учун кейнс истеъмолнинг миллий даромадга боғлиқлигини, уларнинг нисбати муҳим аҳамият касб этишини кўзда тутди. У истеъмол функциясини тенглама кўринишида ифодалади:

$$C = C(Y).$$

Кейнс томонидан кашф қилинган асосий психологик қонун унинг истеъмол функциясини тадқиқ қили-

шида йўналтирувчи омил бўлди. «Асосий психологик қонун, — деб ёзган эди Ж. Кейнс, — шундан иборатки, кишилар, одатда, даромадлари ортиши билан ўз истеъмолни купайтиришга мойилдирлар, лекин бунда истеъмол даромад ортган даражада ошмайди»¹.

Бу хол шу нарсани билдирадики, агар даромад ўзгарса, унда истеъмол ҳам ана шу йўналишда ўзгаради, лекин истеъмол ўзгариши даромад ўзгаришидан кичик. Кейнс истеъмол ўзгариши ва уни ўзгартирган даромад ўзгариши ўртасидаги нисбатни истеъмолга бўлган чекли мойиллик деб атади ва уни қуйидаги формула билан ифодалади:

$$MPC = \frac{C}{Y} \text{ ёки } MPC = \frac{dC}{dY} .$$

Истеъмол ва умумий даромад ўртасидаги нисбатни эса у истеъмолга бўлган ўртача мойиллик деб атади:

$$APC = \frac{C}{Y} .$$

Кейнс томонидан очилган асосий психологик қонунга мувофиқ истеъмолга бўлган чекли мойилликнинг миқдори 0 дан 1 гача бўлган ораликда ётади:

$$0 < \frac{\Delta C}{\Delta Y} < 1 .$$

Кейнс ўз концепциясини асослаш учун истеъмолга бўлган мойиллик тушунчаси билан бир қаторда жамғаришга бўлган мойиллик тушунчасини киритди. Жамғаришга бўлган мойиллик — бу жамгарма (S) миқдори ўзгариши билан уни ўзгартирган даромад ўзгариши ўртасидаги нисбатдир:

$$MPC = \frac{\Delta S}{\Delta Y} .$$

Жамғаришга бўлган ўртача мойиллик эса жамғаришнинг умумий даромадга бўлган нисбати билан ифодаланади:

$$APS = \frac{S}{Y} .$$

Бу уринда шуни таъкидлаш жоизки, агар умумий

¹ Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. Пер. с англ. М.: «Иностранная литература», 1948, 90-бет.

даромад ошса, у ҳолда кишилар ушбу орттирилган даромаднинг бир қисмини истеъмолга, иккинчи қисмини эса жамғаришга йўналтирадилар. Шунинг учун истеъмол ва жамгарма узгаришлари йиғиндиси албатта даромад узгаришига тенг бўлиши лозим, яъни

$$\Delta C + \Delta S = Y.$$

Демак,

$$\frac{\Delta C}{\Delta Y} + \frac{\Delta S}{\Delta Y} = 1.$$

Жамғаришга булган чекли мойилликка истеъмолга булган чекли мойиллик нисбатан уни биргача тўлдирувчи катталиқ эканлиги юқоридаги формуладан кўриниб турибди.

Қисқа муддатли макроиктисодий моделларда истеъмол ва даромад уртасидаги нисбат чизиқли ҳисобланади ва у қўйидагича ифодаланади:

$$C = A + C \times Y,$$

бу ерда:

а — жамият даромади даражаси О га тенг булган вазиятда истеъмол даражаси (мусбат катталиқ);

у — автоном истеъмол деб ҳам аталади, чунки у даромадга боғлиқ эмас;

с — истеъмолга булган чекли мойиллик.

Кейнсча назариянинг даромад ва бандлик даражасини белгиловчи асосий тенгламаси қўйидаги кўринишга эга:

$$Y = C(Y) + 1.$$

Агар истеъмол функцияси чизиқли функция эканлигини назарда тутадиган бўлсак, у ҳолда юқорида келтирилган асосий тенглама мана шундай кўринишни олади:

$$Y = A + C \times Y + 1.$$

Демак, сармоялар ҳажми ва истеъмол функцияси кўриниши даромад ва бандлик даражасини белгиловчи омиллар экан. Инвестициялар ҳажмининг узгари-

лиши миллий даромаднинг ҳам ана шу йуналишда узгаришига олиб келади. Фараз қилайлик, истеъмол функцияси берилган бўлсин:

$$C = 30 + 0,5 \times Y,$$

сармоялар даражаси 100 га тенг бўлсин, у ҳолда:

$$Y = 30 + 0,5 \times Y + 100,$$

ва, демак, $Y = 260$.

Энди сармоялар ҳажми 100 га эмас, балки 150 га тенг бўлди, деб фараз қилайлик, яъни у 50 фоизга ортсин.

У ҳолда:

$$Y = 30 + 0,5 \times Y + 150,$$

бу ерда $Y = 360$ ¹ эканлиги келиб чиқади.

Ушбу ҳодисани тушунтириш учун у мультипликатор тушунчасини киритди. Мультипликатор — бу сон коэффициенти бўлиб, даромад орттирмаси билан ушбу, орттирмани юзага келтирган сармоялар ҳажми ортиши уртасидаги нисбатни ифодалайди, яъни:

$$M = \frac{Y}{I} = \frac{100}{50} = 2.$$

Кейнс назариясига кўра, мультипликатор жамғаришга бўлган чекли мойилликка тескари катталиқдир ёки 1 сони билан истеъмолга бўлган чекли мойиллик уртасидаги фарқга тескари катталиқдир, яъни:

$$M = \frac{1}{MPS} \text{ ёки } M = \frac{1}{1 - MPC}.$$

Мультипликатив эффект ҳар бир қушимча маблаг товарларга бўлган талабнинг ортишига, у ҳам, равшанки, (ишлаб чиқариш омилларидан тўла фойдаланилмаётган шароитда) ўзига тенг равишда даромад ортишига олиб келишини кўрсатади. Аммо даромаднинг ортиши, уз навбатида, даромади ошган кишилар томонидан истеъмолнинг кенгайишига олиб келади:

¹ Пезенти А. Очерки политической экономии капитализма, 627-бет.

$$MPC = \frac{\Delta C}{\Delta Y}; \Delta C = MPC \times \Delta Y.$$

Агар $\Delta Y = 50$, $MPC = 0,5$, $\Delta I = 50$ булса, у ҳолда $\Delta C = 25$.

Бу ерда агар истеъмол ортса, у ҳолда жами талаб ҳам, ва демак, даромад ҳам ортишини таъкидлаб утиш жоиз.

Шундай қилиб, 50 га тенг бўлган дастлабки орттирма билан бир вақтда даромаднинг 25 га тенг бўлган иккиламчи орттирмаси ҳам юз берди, аммо ушбу янги орттирма ҳам ўз навбатида, истеъмолнинг янада ортишига олиб келади.

Бу сафар у 12,5 га ошади. Орттирма миқдори прогрессив равишда 0 гача камайиб боради.

Агар биз даромадларнинг барча орттирмаларини қўшиб чиқсак, у ҳолда 99,98 га тенг бўлган натижавий сонни ҳосил қиламиз. Аммо инвестицияларнинг бошланғич 50 га тенг бўлган ўзгариши туфайли юз берган даромад орттирмаси 100 га, яъни таҳлилни мультипликатив эффект кузатилмайдиган ҳолатгача давом эттирилганда ҳосил бўладиган катталиққа, интилади.¹

Шу пайтгача даромад ва бандлик даражасини «истеъмол-инвестициялар» механизми асосида белгилаш куриб чиқилди. Энди уни «жамғарма — инвестициялар» механизми асосида қараб чиқамиз. Кейнснинг «инвестициялар ўз жамғармаларини ҳосил қиладилар», деган машҳур қоидасига мувофиқ, агар инвестициялар ҳажми жамғармалар ҳажмидан ортиқ булса, у ҳолда жами талаб таклифдан ортиқдир ва миллий даромад узиш тамойилига эга бўлади. Агар инвестициялар жамғармалардан кичик булса, у ҳолда жами талаб таклифдан кичикдир ва даромад камая боради. Ва ниҳоят, агар сармоялар жамғармаларга тенг булса, жами талаб таклифга тенг ва миллий даромад даражаси ўзгармай қолади².

Кейнс мультипликатив эффектни таҳлил қилиш асосида етарлича истеъмол қилмаслик назариясини олга сурди. Унга мувофиқ, кишиларининг ўз истеъмоллини орттиришга бўлган мойиллиги уларнинг даро-

¹ *Пезенти А.* Очерки политической экономии капитализма, 628—629-бетлар.

² Уша жойда, 630-бет.

мадлари ўсишидан орқада қолади. Бу ҳол кишилардаги катта миқдорда жамғармалар ҳосил қилишга бўлган мойиллик билан боғлиқдир. Бу эса ҳам истеъмол, ҳам ишлаб чиқариш истеъмоли буюмларига етарли даражада бўлмаган талабга олиб келади.

Кейнс умумий талабни ошириш ва инқирозларни бартараф қилиш учун етарлича бўлмаган истеъмол талабини сармояларни орттириш ҳисобига тўлдиришни таклиф қилди, бунда сармоялар давлат томонидан рағбатлантирилиши лозим.

Ижтимоий ишлаб чиқаришнинг даврий ҳаракатини у психологик омиллар, тадбиркорларнинг оптимистик ва пессимистик кайфиятлари алмашинуви билан изоҳлади. Кейнснинг иқтисодий давр назариясига мувофиқ, иқтисодий юксалиш келажакда капитал бойликлардан келадиган фойданинг оптимистик баҳоланишига боғлиқ равишда юз беради. Ҳаддан зиёд умид-ишонч руҳи билан суғорилган ва ҳаддан ошиқ харид авж олган бозорга умидсизликнинг ёпирилиб кириши билан инқироз бошланади, бунда умидсизлик кўққисдан кириб келади ва у ҳалокатли кучга эга бўлиши мумкин.

Кейнс сармоялар миқдори тебранишларини давр (цикл) фазалари алмашинувининг сабаби эканлигини курсатган ҳолда давр (цикл)ни бошқача талқин ҳам этади. Сармоялар миқдори тебранишлари капиталнинг чекли самарадорлиги, яъни капиталнинг янги орттирмасидан олинадиган ёки кутиладиган фойда меъёри, билан фоиз меъёри уртасидаги нисбат билан белгиланади. Кейнснинг ушбу назариясига мувофиқ, капиталнинг чекли самарадорлиги фоиз меъёрининг амалдаги даражасигача пасайган ва бунинг оқибатида сармоя солишга бўлган мойиллик йўқолган пайтдан инқироз бошланади.

Инқирозларни бартараф қилиш мақсадида у «самарали талаб»ни шакллантиришни, яъни капитал маблағларини ва истеъмолни энг кўп даражада рағбатлантиришни таклиф қилди. Унинг фикрига қура, сармоялар орттириш бандликнинг ўсишига ва даромаднинг ортишига олиб келади. Даромад ортиши жамғармалар шаклида эмас, балки инвестиция сифатида сарфланиши учун буюк иқтисодчи олим қарз фоизи меъёрини пасайтиришни таклиф қилди. У давлат аралашувини «самарали талаб»га, ва, демак, тўла бандликка эришиш воситаси, деб билди. «Давлат, — деб

ёзган эди Ж. Кейнс, — истеъмомлга бўлган мойилликка нисбатан ўзининг раҳбарлик таъсирини қисман мос тизим йўли билан, қисман фоиз меъёрини белгилаш билан ва қисман, эхтимол, яна бошқа усуллар билан рўёбга чиқариш лозим бўлади».¹

У паст фоиз меъёри юқори фойда олишни таъминлайди, тадбиркорларда оптимистик кайфиятни кучайтиради, уларнинг сармоя солишга бўлган мойиллигини қўллаб-қувватлайди ва юксалиш ҳолатини ушлаб туради, деб ҳисоблади.

Кейнс давлат бюджети орқали бюджет камомати пайдо бўлишидан қўрқмаган ҳолда катта харажатлар қилиш таклифи билан чиқди, бунда бюджет камомати қозонувчиларни қўшимча муомалага чиқариш йўли билан қопланиши керак. Давлат капитал маблағлари фоиз меъёрини пасайтириши, юксалиш ҳолатини узайтириши ва инқирознинг олдини олиши лозим.

Замонавий кейнсчилар солиқлар, давлат харажатлари, бюджет камомати, давлат қарзи давлат йўли билан бошқаришнинг асосий воситалари, деб ҳисоблайдилар. Уларнинг тасдиқлашларича, саноат юксалиши даврида даромадлар ортган сари солиқ тушумлари анча кўпаяди, бу эса ортикча талаб ва ортикча ишлаб чиқаришнинг пайдо бўлишига тўсқинлик қилади. Инқироз бошланиши билан ва ишсизлик ортгани сари давлат бюджетидан ишсизлик бўйича нафақа тўловлари ортиб боради, бу эса тўловга қобилиятли талабнинг камайишига қаршилиқ қилади. Шунинг учун улар томонидан молиявий компенсация урнини қоплаш сиёсати ва камоматли молиявий таъминлаш назариялари олга сурилмоқда.

Молиявий компенсация-урнини қоплаш сиёсати назарияси шундан иборатки, бунда давлат ишлаб чиқариш динамикаси ва тўловга қобилиятли талаб динамикаси ўртасидаги фарқни солиқларни ва давлат харажатларини онгли равишда ўзгартириш воситаси орқали ўрнини қоплашни зиммасига олиши лозим.

Камоматли молиявий таъминлаш назарияси шундан иборатки, бундан ўзининг солиқ тушумлари камаяётган даврларда ўз харажатларини орттириши лозим, бу эса муқаррар равишда бюджет камоматини келтириб чиқаради.

---

¹ Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег, 364-бет.

Неокейнсчилар хусусий тадбиркорлик асосларига таҳдид қилмаганлари ҳолда бозор бошбошдоқлигини давлат томонидан назорат қилиш зарурати ва имкониятидан келиб чиқадилар.

Кейнснинг кўзга кўринган издошларидан бўлган америкалик иқтисодчи Э. Хансен ушбу ҳол ҳақида шундай ёзган эди: «Бизнинг жамиятимиз аралаш давлат-хусусий иқтисодиётга айланди, бунда зийрак ва доно ҳукуматнинг йирик операциялари барқарорлаштирувчи ва қўллаб-қувватловчи куч бўлиб майдонга чиқмоқда»¹

Юқорида баён этилганлардан келиб чиққан ҳолда шуни таъкидлаш жоизки, айни пайтда Ўзбекистон Республикасида давлат иқтисодиётни бозор муносабатларига ўтказишнинг ташаббускори ва ташкилотчиси вазифасини бажармоғи лозим, бунда у иқтисодиётни тартибланишнинг самарали чораларини қўллаши ҳамда кейнсча назарияни ўз тажрибаси ва модели билан бойитгани ҳолда унинг кучли томонларига таяниши керак.

Ўзбекистон Республикасида иқтисодий ислохотларни амалга оширишнинг иккинчи босқичида бюджет сиёсати ва солиқ тизимининг ишлаб чиқаришни ривожлантиришга, моддий, молиявий, меҳнат, табиий ресурслардан самарали фойдаланишга рағбатлантирувчи таъсирини кўпайтириш вазифалари белгилаб берилган. Бунинг учун эса Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов таъкидлаганларидек: «Давлат харажатлари, уларнинг таркиби шундай ташкил этилиши керакки, улар айни ана шу мақсадларга эришишга қаратилган бўлиши ва бу ҳол бозорга утиш жараёнига ҳар томонлама кумак бериши лозим»². Солиқ тизимини такомиллаштириш ва ўзгартириш эса корхоналарга солинадиган солиқларни камайтириш томоғилига асосланади. Шунингдек эса давлат бюджети даромадларининг катта қисмини жойларга бериш йўли билан маҳаллий бюджетларни мустақамлаш вазифаси қўйилган. Солиқ тизимининг ислох қилиниши оқибатида иқтисодиётни барқарорлаштириш ва кишиларнинг меҳнат фаоллигини кўчайтиришнинг омилларини вужудга келтириш мақсад

---

¹ Хансен Э. Х. Послевоенная экономика США. Пер. с англ. — М.: «Прогресс», 1966, 52-бет.

² Каримов И. А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида, 204-бет.

килиб қуйилди. Ушбу ўзгартиришлар ҳозирги замон кейнсчилик назариясининг муҳим жиҳатларини қўллашга асосланган, республиканинг бозор иқтисодиётига ўтиш хусусиятларидан келиб чиққан янги иқтисодий йўналишдир.

2.2. ИҚТИСОДИЁТНИ ТАРТИБГА СОЛИШДА МОНЕТАР НАЗАРИЯ ВА СИЁСАТНИНГ АҲАМИЯТИ

Иқтисодиётга давлат аралашувининг кейнсча назарияси иккинчи жаҳон урушидан сўнг иқтисодиёт фанида ҳукмронлик қилди ва бозор иқтисодиётига асосланган ривожланган мамлакатлар ҳукуматлари сиёсатида асос учун қабул қилинди. Бироқ 70-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб ушбу назария жиддий шубҳа остига олина борди. Чунки, кейнснинг назариясига кўра, давлат иқтисодиётининг пасайиши даврида самарали талабни камомадли молиявий таъминлаш йули билан рағбатлантиргани баробарида саноат юксалиши даврида эса, аксинча, давлат бюджетининг мусбат қолдиғига эришгани ҳолда уни жиловлаши лозим. Демак, ушбу назариядан келиб чиқадики, бюджет умуман мутаносиб бўлиши керак, давлат қарзи жамгарилишига йўл қўймаслиги лозим. Аммо амалиётда бундай бўлмади ва камомадли молиявий таъминлаш узоқ давом этди, катта давлат қарзи пайдо бўлди, бу эса фоиз ставкасининг, инфляция ва солиқларининг кескин кўтарилиш хавфини туғдирди. Шунинг учун сўнги икки ўн йилликда кейнсча назарияга унга муқобил бўлган макроиқтисодий концепсиялар, яъни, бир томондан, оқилона кутиш неоклассик назарияси, иккинчи томондан, монетаризмдан қаршилик кўрсатила бошланди.

Бугунги кунда иқтисодиётни монетар бошқаришнинг пул назарияси, инфляция билан кураш муаммолари 1976 йилги Нобель мукофоти совриндори америкалик Милтон Фридман бошлиқ Чикаго мактаби олимлари томонидан зўр бериб ишлаб чиқилмоқда.

Монетар назария буржуа иқтисодий назарияси шаклланиши пайтида пайдо бўлди. Уша маҳалда «пул нейтраллиги» концепцияси умумий иқтисодий ортиқча ишлаб чиқариш инқорози «бўлмаслигини» ва, демак, капитализмнинг ҳаётбахшилигини исботлашда асос бўлиб хизмат қилган эди. Асримизнинг 20-йилла-

рида бошқаришнинг монетар усуллари кўпчилик иқтисодчилар томонидан «абадий фаровонликка» эришиш воситаси сифатида баҳоланди. Аммо улар 30-йиллар синовиغا бардош бериша олмади. Ҳатто улар 1929—1933 йиллардаги иқтисодий инқирознинг ва ундан сунг узоқ давом этган таназулнинг асосий сабабларидан бири бўлди. Худди мана шунинг учун пул кейнсча моделнинг муҳим таркибий қисми бўлса ҳам ушбу моделнинг кўплаб ўзига хос жиҳатлари монетар омиллар таъсирини етарлича эътиборга олмади. Пул жараёнларининг бундай назарга илинмаслиги, уларнинг мумкин бўлган таъсирини менсимаслик иқтисодий сиёсат масалалари бўйича тавсияларда ёрқин намоён бўлди, ушбу тавсиялар сармоялар мультипликаторининг содда схемасига асосланган эди. Бироқ камомадди молиявий таъминлаш амалиёти пул соҳаси барқарорсизлигига ва инфляция жараёнларининг кучайишига олиб келди. Шунинг учун 50-йиллардан бошлаб монетар таҳлилни фаоллаштириш зарурати пайдо бўлди. Айниқса 1971—1973 йиллардаги иқтисодий ва валюта инқирозлари инфляция билан курашнинг ва иқтисодиётни бошқаришнинг монетар усуллари долзарб қилиб қўйди. Айни 50-йилларнинг бошларидан пул назарияси кейнсчилар ва М. Фридман бошлиқ монетарчилар ўртасидаги кураш майдонига айланди. Монетарчилар пулни хўжалик тузилмасининг муҳим қисми, пул-кредит сиёсати эса иқтисодиётни бошқаришнинг энг самарали усули, деб ҳисоблайдилар. Фридман кейнсча концепцияга мантиқий муқобил булган назария яратиш мақсадида пулнинг миқдор назарияси асосий қоидаларига янгича таъриф берди ва асосий эътиборни инфляцияга қаратди. У инфляцияни соф пул муаммоси сифатида кўриб чиқди. Унинг фикрича, бу муаммони монетар тадбирлар тизими ёрдамида ҳал қилиш мумкин.

Монетар назария — таҳлил соҳаси бўлиб, у иқтисодий мувозанат ва ўсишнинг умумий муаммолари ҳамда пул ва банк механизми ишлаши махсус масалалари қўшилган жойда ётади. Монетар соҳа пул агрегати кўрсаткичлари ўртасидаги сабабий ва функционал боғлиқликлар, шунингдек уларнинг хўжалик тизими монетар элементлари билан ўзаро таъсири муаммолари, унинг асосий йўналиши бўлиб хизмат қилади. «Монетар сиёсат» тушунчаси билан эса одатда давлатнинг пул-кредит соҳасида бошқарувчилик тад-

бирлари мажмуи тушунилади. Шунинг учун кейнсчилик ва монетаризм баҳсида асосий эътибор пулнинг аҳамиятига ва пул-кредит соҳасидаги сиёсатга қарагилади. Масалан, кейнсча ёндашув иқтисодий конъюктурани ва ҳужалик ривожини суратлари рағбатлантирилишини кундалик бошқариш воситаси сифатида пулдан тезкор фойдаланилиш ғоясини ўзида акс эттиради. Монетаризм пул соҳасида бундай ҳаракатларни қоралайди, уларнинг фикрига кўра, бундай сиёсат ҳужалик зиддиятлари ва мутаносибликлари кучайишига ҳамда бозорнинг уз-ўзидан барқарорлаштирувчилари ҳаракатнинг қийинлашувига олиб келади.

Айирбошлаш тенгламаси, ёки Фишер формуласи, монетаризмнинг асосий тенгламасидир:

$$MV = P \times Q,$$

бу ерда: M — пул таклифи;

V — даромадлар доиравий айланмасида пул муомаласи тезлиги;

P — баҳолар даражаси ёки, аниқроғи, ишлаб чиқариш натурал ҳажми ҳар бир бирлигининг сотиладиган ўртача баҳоси;

Q — ишлаб чиқарилган товар ва хизматларнинг натурал ҳажми.

MV — жами ишлаб чиқарилган бойликларни сотиб олишга харидорлар харажатларининг умумий сарфи бўлса, PQ эса ушбу бойликларни сотган сотувчиларнинг умумий даромадини билдиради. Агар MV бир йилда ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулотларга сарфланган умумий харажатлар бўлса, у ҳолда у номинал СММ (соф миллий маҳсулот)га тенг бўлиши керак, яъни $SMM = P \times Q^1$.

Шунинг учун монетарчилар пул массаси ўсиш таъсир соҳасини облигациялар харид қилиш ва ундан сўнг фоиз ставкасини пасайтириш билан чеклаб қўйиш ўрнига пул таклифининг кенгайиши ҳам реал, ҳам молиявий активларнинг барча турларига, шунингдек ишлаб чиқаришнинг жорий ҳажмига бўлган талабни оширади, деб ҳисоблайдилар. Демак, M нинг ортиши ёки P нинг, ёки Q нинг, ёки бўлмаса бирор нисбатда ҳам P , ҳам Q нинг ортишига олиб келади; M нинг камайиши эса тескари натижани беради.

¹ Макконнелл К. Р., Брю С. Л. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. В. 2 т.: Пер. с англ. 11-го изд. Т. 1 — М.: Республика, 1992, 321—322-бетлар.

М. Фридман ушбу қонидани асослаш учун қуйидаги формулани таклиф қилади:

$$\frac{M}{P} = f(rd \times re; \frac{1}{P} \times \frac{dP}{dt}; W; \frac{V}{P}; U),$$

бу ерда: реал касса қолдиқларига булган талаб ($\frac{M}{P}$) фоиз ставкалари;

(гв, ге), баҳолар узгариши суръатлари ($\frac{1}{P} \times \frac{dP}{dt}$),

активлар суммаси (W), реал даромад ($\frac{V}{P}$) ҳамда дид ва имтиёзлар (U) функциясидир.

Фридман назариясига мувофиқ, пул қолдиқлари бошқа активлар билан таққосланадиган актив сифатида куриб чиқилади. Ушбу назария оқим сифатида эмас, балки заҳиралар тариқасида талқин қилинади. Пул даромади — бу оқимдир ва уни бирор вақт оралигида аниқлаш мумкин. Пулнинг узи эса заҳирадир, яъни муайян оний вақтда мавжуд бирор миқдордир. Заҳирани орттириш учун кишилар уз харажатларини камайтирадилар ёки узларининг пул булмаган активларини пулга алмаштирадилар. Заҳираларни қисқартириш учун эса улар аксинча иш тутадилар.

Фридман пулга булган турли молиявий янгиликлар, молиявий активларнинг даромадлилиги Марказий банк фаолияти таъсири остида узгариши мумкин, деб ҳисоблайди. Бироқ шунга қарамасдан кишилар барибир пул таклифини назорат қилувчи сармояларнинг барқарорлиги сақланиб қолган даврда уз пул маблағларини ялпи миллий маҳсулот (ЯММ)нинг бирор муайян улуши даражасида ушлаб туришга ҳаракат қиладилар. Агар пулга булган талаб барқарор миқдор булса, унда Марказий банк таклифни барқарор сақлаб қолган ҳолда жами талаб ҳам барқарор булади. Шундай қилиб, банк заҳиралари усиши суръатларини ва пул таклифини бошқариш Марказий банкнинг муҳим вазифаси булиши лозим.

Бундан давлатнинг жами талабни бошқариш буйича икки сиёсати, яъни фискал ва кредит-пул сиёсатлари келиб чиқади.

Иқтисодийётни бошқаришнинг монетар ёндашуви га мувофиқ бозор механизми камчиликларини тўғрилаш эмас, балки унинг ишлаши учун энг куп даражада барқарор молиявий шароитларни таъминлаш энг муҳим вазифа ҳисобланади. Ушбу мақсадда пул бирлиги харид кучи ва валюта курси барқарорлиги улар учун энг муҳим жиҳатлардир. Шунинг учун улар фис-

кал сиёсатнинг ресурсларни қайта тақсимлаш ва барқарорлаштириш воситаси сифатидаги аҳамиятига кам эътибор берадилар. Уларнинг фикрича, сиқиб чиқариш эффекти сабабли фискал сиёсат мутлақо ярамайди. Улар қуйидагича фикр юритадилар: давлат облигациялар сотиб, яъни пулни аҳолидан қарзга олиб, бюджет камомадни ҳосил қиладилар. Бунда давлат фондлар учун хусусий бизнес билан рақобатли курашга киришади.

Шу тариқа давлат қарзлари пулга булган талабни кенгайтиради, фоиз ставкасини оширади ва, демак, куп миқдордаги хусусий капитал маблағларни сиқиб чиқаради, акс ҳолда улар фойдали булган булур эди. Демак, монетарчилар фикрича, бюджет камомаднинг жами харажатларга булган таъсири пировард натижасини олдиндан айтиб булмайди ски у сезилмайди. Агар камомад янги пулларни муомалага чиқариш билан қопланса, сиқиб чиқариш эффекти содир булмаслиги мумкин ва камомаддан сўнг иқтисодий фаолиятнинг кенгайиши юз бериши мумкин. Аммо бундай кенгайиш фақат қушимча пуллар яратиш туфайлигина амалга ошади¹.

Монетаризм назариясига мувофиқ иқтисодий барқарорсизлик иқтисодиётнинг ички узгарувчанлигига нисбатан купроқ нотўғри пул-кредит бошқарилиши туфайли юзага келади ва у икки сабабга кура юз беради: биринчидан, узгарувчан вақт лағлари мавжудлиги. У шуни билдирадики, бунда пул-кредит таъсири бевосита берилсада, пул таклифидаги узгаришлар номинал СММга узоқ ва номаълум вақт оралигидан сўнг таъсир кўрсатади. Шунинг учун вақт лагининг номаълум муддатида, монетарчилар фикрича, иқтисодиётни даврий (циклик) юксалиш ва пасайишга мослаштириш учун дискрет пул-кредит сиёсатидан фойдаланиш аксинча самара бериши ва даврий (циклик) тебранишларни кучайтириши мумкин. Иккинчидан, Федерал заҳира тизими фоиз ставкасини барқарорлаштиришга уриниб, иқтисодиётни барқарорсизлантириши ва инфляция жараёнларининг кучайишига олиб келиши мумкин².

Шунинг учун монетарчилар ҳукмрон пул-кредит

---

¹ Макконнелл К. Р., Брю С. Л. Экономикс: Принципы, проблемы и политика, 328-бет.

² Уша жойда, 328—329-бетлар.

муассасалари фоиз ставкасини барқарорлаштириш урнига пул таклифи усиши суръатларини барқарорлаштиришлари лозим, деган хулосага келдилар. Бунга боғлиқ ҳолда М. Фридман монетар қоидаларни¹ қонун йули билан белгилаш таклифи билан чиқди, унга кўра пул таклифи ҳар йили ЯММ усиши мумкин бўлган суръатда ошиши, яъни пул таклифи барқарор равишда йилига 3—5%га кенгайиши, лозим.

Демак, монетарчилар фикрига кўра, пул таклифини берилган суръатда доимий равишда ошириб бориш, харажатларни ҳар қандай инфляция йули билан ошириш маблағлар етишмаслиги туфайли уз-узидан йуқолиб кетади.

Монетаризм назарияси Р. Рейган маъмурияти сиёсатига асос қилиб олинди, муайян даврда ижобий натижалар берди. Аммо президент Ж. Буш ҳукмронлиги даврида монетар сиёсат кутилган натижаларни бермади ҳамда иқтисодийни пасайишдан халос қилмади. Монетар назария ва сиёсат Россия «...демократлари» томонидан ҳам қабул қилинди ва улар шу асосда бозор иқтисодиётига утишни амалга оширмоқчи бўлишди. Лекин бу сафар ушбу назариядан халқнинг ҳафсаласи пир бўлди, чунки у иқтисодийни барқарорлаштириш ҳамда инфляцияни камайтириш урнига ишлаб чиқаришнинг пасайишига олиб келди, инфляция жараёнлари эса тезлашди. Шунга қарамадан монетаризм иқтисодий фанида бир оқим сифатида макроиқтисодий муаммолар таҳлилида уз аҳамиятини йуқотмайди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов узининг «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йулида» асарида бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда синалган монетар сиёсат усулларининг МДХга кирган қатор республикаларда қўлланганлиги оқибатида ишлаб чиқаришнинг кескин пасайиб кетганлигини ва инфляциянинг эса кучайганлигини кўрсатиб берди².

Монетар сиёсатни асос қилиб олган мамлакатларнинг аччиқ сабоқларини таҳлил қилиб, юртбошимиз И. А. Каримов «бинобарин, монетаризм ҳеч қачон ишлаб чиқаришни танглиқдан олиб чиқишга қодир бўлган ягона йуналтирувчи ва ҳал қилувчи куч бўлган

¹ Уша жойда, 327-бет.

² Каримов И. А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йулида, 156—159-бетлар.

эмас. Барқарорлаштириш дастурини ишлаб чиқиш чоғида ана шу каттик монетаризмга таянмаслик керак. Балки мувозанатга келтирилган монетар сиёсатни асосий тармоқларни ва ишлаб чиқаришни таркибан қайта ташкил қилишни қўллаб-қувватлаш сиёсати билан бирга қўшиб олиб бориш зарур»¹, — деб таъкидладилар. Ана шундай мустақил ва ўзига хос йўл тутган Ўзбекистон тажрибаси эндиликда МДҲга аъзо бўлган Украина ва Беларус республикалари эътиборини тортмоқда.

2.3. ИҚТИСОДИЁТНИ ДАВЛАТ ТОМОНИДАН ТАРТИБГА СОЛИШНИНГ НЕОКЛАССИК МОДЕЛИ

Неоклассик йўналишдаги иқтисодчилар асосан давлатнинг жамиятдаги даромадларни одилона тақсимлаш ва аллокацион, яъни иқтисодиётдаги ресурсларни самаралироқ жойлаштириш мақсадидаги вазифаларни тадқиқ қиладилар. Неоклассик моделда тадқиқот объекти бозор иқтисодиётини микроиқтисодий таҳлил қилиш ҳисобланади. Бунда иқтисодиётнинг алоҳида истеъмолчилар ва фирмаларнинг ўзаро алоқадорликдаги фаолиятининг аниқ ҳолати урганилади. Неоклассиклар ривожланган бозор иқтисодиётига эга бўлган мамлакатларда давлат мулкани унинг тасарруфидан чиқариш, унинг иқтисодиётни тартибга солишини чеклашни талаб қиладилар. Аммо улар умуман иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солинишини бутунлай инкор этмайдилар. Уларнинг фикрича бозорнинг баҳо механизми, регулятори кўп ҳолларда ресурсларнинг оптимал, самарали ишлатишини таъминлайди. Аммо баъзи ҳолатларда бозор улардан самарали фойдаланишга эришишни таъминлай олмайди. Худди ана шундай ҳолатларда давлат аллокация (тақсимлаш)ни яхшилаб, иқтисодий ресурслардан самарали фойдаланишни таъминлашда ижобий рол ўйнаши мумкин экан.

Ушбу неоклассик моделнинг асосини рационал кутиш назарияси ташкил қилади. Унга кўра кишилар ўзларини рационал тарзда тутадилар. Улар ўзларининг пулли манфаатларига мувофиқ келадиган нарсалар билан боғлиқ кутишларининг шаклланишидаги ахбо-

¹ Уша ерда, 201—202-бетлар.

ротларни йигадилар ва уларни урганадилар. Ушбу ахборотларга мувофик равишда ўз фаровонликларини яхшилашга қаратилган қарорлар қабул қиладилар. Кутиш бозор талабининг кенгайишига (ёки қисқаришига) олиб келади. Бу ўзгаришлар ўз навбатида товарлар ва хизматлар баҳоларининг улар ҳали ишлаб чиқарилмасдан ва сотилмасларидан олдин усиши (ёки пайсиши)ни белгилаб беради.

Рационал кутиш назарияси янги ахборотларнинг талаб ва таклиф эгри чизиқларида тезда ўз аксини топишини, шунинг учун ҳам мувозанат баҳолари ва ишлаб чиқариш ҳажмларининг бозордаги янги ҳолатларга, давлат иқтисодий сиёсатидаги ўзгаришларга тезда мослашувчан бўлишини ифодалайди¹.

Бу ўзгаришлар моҳияти Паретонинг самарадорлик критериялари асосида тушунтирилиши мумкин. Унга кўра агар жамиятнинг бирон бир аъзосининг фаровонлиги бошқасининг турмушини ёмонлашуви ҳисобига яхшиланиши мумкин бўлмайдиган ҳолатни вужудга келтирадиган ресурсларнинг тақсимланиши оптимал ҳисобланади. Айирбошлаш муносабатларига эркин киришиш имконияти бозорда мувозанат ҳолатига эришишни таъминлайди.

Бу мувозанатда мавжуд баҳо даражасида товарларга талаб миқдори уларнинг таклифи миқдорига тенглашади. Бу шундай ҳолатки, биронта ҳам субъект янги айирбошлаш операциялари натижасида бир-бирлари ҳисобига ютуққа эриша олмайди. Бунда ресурсларнинг тақсимланиши оптимал бўлади, чунки иқтисодиётда мувозанатлашув содир бўлади.

Ушбу назария тарафдорлари нуқтаи-назарларига кўра баҳо (нарх)лар ҳар қандай неъматнинг қадрлилиги туғрисидаги ахборотлар билан уларни ишлаб чиқарувчиларни, истеъмол қилувчиларни ва жамиятни таъминлайдилар. Бунда иқтисодий агентлар узаро рақобат ҳолатида бўладилар. Аммо шундай ҳолатларда, яъни: жамоатчилик неъматлари бўлган эҳтиёжни қондиришда; иқтисодий фаолиятларнинг зарарли оқибатларини бартароф қилишда; иқтисодий келишувлар иштирокчиларининг зиддиятли ахборотларига асосланган муаммоларни ечишда; бир қатор тармоқларга капиталларнинг эркин оқиб келишига тўсиқлар мав-

---

¹ Қаранг: *Макконнелл К. Р., Брю С. Л.* Экономикс: Принципы, проблемы и политика, 331-бет.

жуд булганида бозорнинг тартибланиш механизм иш бермайди. Демак, мукамал бозор ресурсларнинг самарали алокацияни (тақсимланишини) яхши таъминлай олмайди. Худди шу ҳол неоклассиклар назарида бозор механизмига давлатнинг аралашуви учун потенциал имкониятлар яратади¹.

Ушбу оқим тарафдорлари жамоатчилик неъматларини ишлаб чиқаришни ташкил этишни давлатнинг энг муҳим иқтисодий вазифаси деб қарайдилар. Бу неъматларга миллий мудофаа, жамоатчилик тартиб-тини сақлаш, атроф-муҳитни назорат қилиш, таълим, соғлиқни сақлаш ва бошқалар учун зарур булган товар ва хизматлар киради. Бундай неъматларни ишлаб чиқариш давлат корхоналарида тўпланиши эки уларни истеъмол қилувчилардан солиқ олиш орқали тўпланган маблағларни хусусий корхоналарга буюртма беришга, уларни ишлаб чиқаришни субсидиялаштиришга йўналтирилиши мумкин. Бинобарин, жамоатчилик неъматларини ишлаб чиқаришни таъминлаш орқали давлат бозор иқтисодиёти самарадорлигини оширишига таъсир кўрсатади.

Иқтисодиётда бозор муносабатларига боғлиқ бўлмаган, ундан ташқарида булган атроф-муҳитни ёмонлашуви билан боғлиқ муносабатлар ҳам неоклассиклар нуқтаи-назарига кўра давлат томонидан тартибга солиниши лозим. Давлат атроф-муҳитнинг заҳарланишига, ёмонлашувига олиб келадиган ишлаб чиқариш турларини, товарларни чеклаш, аҳолини унинг оқибатларидан ҳимоя қилиш мақсадида, уларга солиқ солиш ва маъмуриятчилик асосида таъсир кўрсатиши лозим. Экологик соф маҳсулотлар ишлаб чиқарувчиларга субсидиялар бериш орқали рағбатлантириш чораларини кўришлари керак.

Бозор иқтисодиёти шароитида харидор сифатсиз товарларни истеъмол қилишдан зарар кўриши мумкин. Битим тузувчилардан бирининг бир томонлама уни бузиши эки фирма ишчисининг мустақил уқиши орқали уз малакасини оширганлигидан фойда кўриши мумкин. Буларнинг барчаси «интерналийлар» бўлиб, уларни битим тузиш вақтида келишиб олинмаган, унинг иштирокчилари кўрадиган зиён эки оладиган нархи ҳисобланади. Интерналийларнинг вужудга

---

¹ *Ширяева Л., Мамедова Н.* Неоклассическая модель государственного регулирования рыночных отношений. — Российский экономический журнал. — 1992. — № 4. — 100—101-бетлар.

келиши минимал ахборот олиш харажатлари бўлади. Интерналий деб ассиметрик, яъни қарама-қарши ахборотга айтилади. Демак, иқтисодиётни тартиблаш усуллари ёрдамида интерналийларнинг бартароф қилишда ижобий рол уйнаши зарур¹. Бунда битимлар тузишнинг ҳуқуқий тизимини яратиш, иқтисодий субъектларни уз контрогентларига текинга ахборотни етказишга мажбур қилувчи қонуний, меъёрий ҳужжатлар қабул қилиш, шунингдек тегишли давлат органлари орқали илмий-техникавий ахборотларни бепул тарқатиш ва маҳсулотлар сифатини назорат қилишни амалга ошириш орқали давлат интерналийларни бартараф қилиш жараёнларини тартибга солади.

Неоклассик йўналиш тарафдорларининг фикрига кўра капиталнинг эркин оқиб туриши учун тўсиқларни бартараф этиш учун ҳам давлатнинг тартиблаш механизми зарурлигини таъкидлайдилар. Уларнинг нуқтаи-назарларига биноан кичик бизнес, фермер хужалиқларини, қўшма корхоналарни ривожлантириш учун қўлайроқ шароитларини яратиш; янги ташкил топган фирмаларга имтиёзли кредитлар, субсидиялар бериш, имтиёзли солиқ солиш ҳамда лицензия, патентлар, иқтисодий фаолиятнинг маълум тури билан шуғулланиш учун мўлқ ҳуқуқлар бериш; иқтисодий яккаҳокимликка қарши кураш механизмлари орқали давлат капиталнинг эркин ҳаракат қилиши учун тўсиқларни бартараф қилиб иқтисодиётда рақобат механизмининг яратилишини тартибга солади.

Демак, неоклассиклар давлатнинг иқтисодиётга аралашувини чеклаш тарафдорлари бўлишларига қарамасдан, унинг маълум, юқорида баён этилган доирада иқтисодиётни тартиблаш лозимлигини асослаб берадилар.

Шундай қилиб, турли иқтисодий таълимотлар давлатнинг иқтисодиётни тартиблашининг турли доираларини, усул ва воситаларини қўллашни илмий жиҳатдан асослайди. Мустақилликка эришган Ўзбекистон Республикасида давлат юқорида баён этилган иқтисодий таълимотлар таъриф этган давлатнинг тартиблаш механизмининг бизнинг бозор иқтисодиётига ўтиш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда воситаларидан фойдаланишни узлаштириб олиши муҳим аҳамия-

¹ *Ширяева Л., Мамедова Н.* Неоклассическая модель государственного регулирования рыночных отношений. — Российский экономический журнал. — 1992. — №4. — 104—105-бетлар.

тига эгадир. Шу боисдан бозор муносабатлари ривожланган мамлакатларда қарор тонган давлатнинг иқтисодий тартибланиш воситаларини таҳлил қилиш зарур бўлади.

3. ИҚТИСОДИЙ ТАРТИБГА ДАВЛАТ ТОМОНИДАН ТАРТИБГА СОЛИШНИНГ МУҲИМ ШАКЛЛАРИ

3.1. ДАВЛАТ МУЛКИ ВА ТАДБИРКОРЛИК

Иқтисодий тартибга солишнинг энг муҳим давлат воситаларидан бири уз мулк бўлган тармоқ ва корхоналарни бошқариш, яъни бевосита тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишидир.

Давлат мамлакат ишлаб чиқариш воситаларининг бир қисмини мулк эгаси сифатида бевосита ишлаб чиқариш жараёнини ташкил қилади, режалаштиради ва уни назорат қилади. Давлат тадбиркорлик фаолияти орқали фан-техника инқилоби талабларига кўра халқ хужалиги тузилишини шакллантиришга ҳамда бозор баҳоларидан бирмунча паст баҳоларда товар сотиш ва хизматлар кўрсатиш орқали ишлаб чиқаришнинг бошқа секторларининг ривожланишига кўмаклашади. Давлат мулки ва соҳибкорлиги қўлаи бозор иқтисодиёти шароитида чекланган бўлади. У асосан мамлакат иқтисодиётини самарали ривожланиши учун имкониятлар яратишга хизмат қилади.

Унинг доирасига Ўзбекистон жумҳуриясида, биринчидан, олтин, уран, нефть, газ, кўмир, рангли металлар ва бошқа табиий бойликларни қазиб чиқариш саноати тармоқлари; энергетика, темир йўл, автомобиль йўллари, транспортнинг бир қисми кириши лозим.

Қазиб чиқарувчи тармоқлар маҳсулотлари жумҳуриянинг энг муҳим миллий бойлиги ҳисобланади. Энергетика ва транспорт эса халқ хужалигининг ҳаётий қон томирларидир. Шу билан бирга, уларнинг капитал ҳажмкорлиги юқори ва айланиш муддати узоқ бўлганлиги учун хусусий корхоналарнинг бу соҳадаги ташаббускорлиги чекланган бўлади. Ана шу сабабларга кўра, ушбу тармоқларни давлат бевосита бошқариши мақсадга мувофиқдир. Ҳамма ривожланган мамлакатларда ҳам давлатнинг капитал маблағларининг кўп қисми ушбу соҳаларга йўналтирилади.

Иккинчидан, Ўзбекистон иқтисодий мустақилликни қўлга киритиш учун машинасозлик, шу жумладан автомобилсозлик, ускунасозлик, фан-техника инқилоби вужудга келтирган электротехника саноати тармоқларини ривожлантириши зарурдир. Бу янги тармоқлар қарор топиши давлат тадбиркорлик фаолияти доирасида бўлади.

Учинчидан, фан-техника инқилоби шароитида фан ва техникага раҳбарлик қилиш ҳам давлат қўлида бўлади. Давлат энг қимматли фундаментал фанлар соҳасидаги илмий ишларни молиялаштиради.

Давлат ўз корхоналарининг товарларини ва хизматларини паст даражадаги, аксарият ҳолларда ишлаб чиқариш харажатларига яқин бўлган баҳолар билан сотади. Бу билан аҳолининг турмуш даражасининг ошишига, хусусий ва бошқа корхоналарнинг самарали ишлашига, халқ хўжалиги тармоқларининг маълум нисбатларини шакллантиришга таъсир кўрсатади.

Давлат ўзига қарашли корхоналарни ижарага бериш, меҳнат коллективларига, хусусий шахсларга сотиш, акционерлик жамиятларига айлантириш йўли билан аралаш мулк шакллантириш орқали иқтисодиётнинг бошқа мулк доираларининг ташаббускорлигига, рентабеллигининг ошишига ижобий таъсир кўрсатади.

Давлатнинг хусусий, жамоа ва бошқа тоифадаги корхоналардан товар ва хизматлар сотиб олиши иқтисодиётни тартибга солишнинг бир усули ҳисобланади. XX асрининг буюк иқтисодчиларидан бири бўлган Жон Кейнс бу воситани иқтисодиётни тетиклантиради деб таъкидлаган. Давлат қандай товарларни сотиб олади?

Давлат, биринчидан, ўзига қарашли тармоқ ва корхоналарнинг самарали ишлаши учун хом-ашё, асбоб-ускуналар, иккинчидан, бошқарув аппарати ходимларини молия билан таъминлаш, учинчидан, меҳнатга лаёқатсиз майиб-мажруҳлар, қариялар, етим болалар, камбағаллар ҳамда куп болали оилалар, елгиз, қаровсиз кишиларга ёрдам мақсадида истеъмол товарлари ва хизматлар билан таъминлаш, туртинчидан, ҳарбий анжомлар, қуро-л-яроғлар армия учун лозим бўлган истеъмол товарларни ва хизматларни ишлаб чиқариш, бешинчидан, турли хил табиий офатларнинг олдини олиш учун давлат заҳираларини ташкил этиш мақсадида товарлар сотиб олади. Бунинг оқибатида

давлатнинг товарлар ва хизматлар бозори шаклланади. Давлат бозори муҳим ижобий роль уйнайди. Бу бозор кафолатли бўлиб, унинг тулов қобиляти давлатнинг бюджет ва валюта фонди орқали таъминланади. Ҳар қандай бозор конъюктураси шароитида ҳам давлат буюртмаси ва контрактлари юзасидан ишлаётган корхоналар бозори касод бўлмайди. Бу бозор давлат буюртмалари орқали тартибга солинади, унда келишилган баҳолар амал қилади ва унинг иштирокчиларига барқарор фойда келтиради.

Ўзбекистон Республикасида давлат иқтисодий жиҳатдан кумакка муҳтож бўлган аҳолини социал ҳимоялаш мақсадида истеъмол товарларини ва хизматларини харид қилиш тобора ортади. Фан-техника революцияси талабларига биноан фундаментал фан, илгор илм талаб тармоқларни ривожлантириш, маориф, кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш, давлат корхоналари ва ташкилотлари учун товарлар харид қилиш, давлат буюртмалари бериш салмоқли бўлади. Ўзбекистон учун ҳам келажакда давлат тадбиркорлиги бозори орқали иқтисодиётга таъсир кўрсатиш, уни тартиблаш муҳим аҳамиятга эга бўлади.

3.2 ИҚТИСОДИЁТНИ ДАСТУРЛАШ ВА РЕЖАЛАШТИРИШ ФАОЛИЯТЛАРИ

Иқтисодиётни тартибга солишнинг энг муҳим давлат шаклларида бири дастурлаш ва режалаштиришдир. Ушбу тартибга солиш шаклининг зарурияти ишлаб чиқарувчи кучлар ривожланиши, меҳнат тақсимо-ти ва кооперациялашувининг чуқурлашуви, давлат мулкининг мавжудлиги, иқтисодиётга йўлланадиган капитал маблағлар ҳаракати ва оқибатларининг узоқ муддатлигидан ҳамда бозор конъюктурасини урганиши билан ифодланади. Шу боисдан ҳамма ривожланган мамлакатларда иқтисодиётнинг ривожланиши прогноزلаштирилади, дастурланади ва режалаштирилади.

Иқтисодиётнинг ривожланиш истиқболини аниқлаш (прогноزلаштириш) қисқа муддатга (1—2 йил), урта муддатга (5 йил), узоқ муддатга (20 йил) мулжалланади. Бунда мавжуд утган даврдаги иқтисодий ривожланиш ҳолати, бозор конъюктурасининг узгайиб бориш тенденцияларига асосланиб, келажакдаги иқтисодий аҳволнинг қандай бўлиши, қандай натижа-

ларга олиб келиши мумкинлиги башорат қилинади. Бу — экстрополяция усули дейилади. Олинган маълумотларга эса хусусий ишбилармонларнинг капитал маблағлар солиш режаларини турли суровлар орқали урганиб бориш орқали аниқликлар ва тузатишлар киритилади.

Прогнозлар асосида иқтисодий ривожланиш дастурлари ишлаб чиқилади. Дастурларда иқтисодиёт ривожланишининг моддий ва социал мақсадлари кўрсатилади. Мақсадларни амалга ошириш учун капитал маблағлар солиш режалари тузилади, ишлаб чиқариш ҳажми билан талаб ўртасидаги нисбатлар урганилади. Турли ишлаб чиқариш билан импорт ўртасидаги боғлиқлик, ишлаб чиқариш билан истеъмол, ишлаб чиқариш билан экспорт, экспорт билан импорт ўртасидаги боғлиқликлар аниқланади. Бунинг учун тармоқлараро балансни тузиш, аҳоли рўйхатини утказиш муҳим аҳамиятга эга. Бизда бир неча марта тармоқлараро баланс тузилган, аҳолини рўйхатга олиш амалга оширилган. Иқтисодий ривожланишнинг умумдавлат дастурлари асосида режалар қабул қилинади. Илгари маъмуриятчиликка, буйруқбозликка асосланган жамиятда иқтисодий режалар директив характериға эга бўлиб, юқоридан белгиланиб, қўйидаги ҳужалик бўгинлари учун мажбурий эди.

Бозор иқтисодиёти ва мулкнинг кўп шакллари мавжуд бўлган шароитда эса дастур ва режалар давлат корхоналари учун директив, хусусий сектор учун эса таклиф, индекатив характериға эга бўлади. Ишбилармон, тадбиркорларнинг режаларға амал қилишларини рағбатлантириш мақсадида уларға турли имтиёзлар, яъни солиқ тулашда, кредит, субсидиялар, хом-ашё, ёқилғи-энергия, асбоб-ускуналар олишда, товарларни экспорт қилишда имтиёзлар берилиши лозим бўлади.

Иқтисодиётни дастурлаш ва режалаштиришдан мақсад, бозор иқтисодиётида юз бериши мумкин бўлган турли номуносивликлар ва ортиқча ишлаб чиқариш инқирозларининг олдини олишға қаратилган бўлади. Бу тартибға солиш воситасининг самарадорлиги дастур ва режаларнинг тадбиркорлар манфаатиға қанчалик мослигиға, давлатнинг уларни рағбатлантириш, молиялаштириш имкониятларига ҳамда режаларнинг илмийлик даражасига боғлиқ бўлади.

Ўзбекистонда бозор иқтисодиётиға ўтишни таъмин-

лаш мақсадида Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўзбекистон Республикасининг тараққиёт истиқболлини белгилаш ва статистика қўмитаси ташкил этилди. Унинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат: ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг концепцияларини қисқа ва узоқ муддатли режаларини, республика ва минтақаларга оид тармоқ дастурларини ишлаб чиқиш; аҳолини социал ҳимоялашга оид таклифларни асослаб бериш, меҳнат фаолиятини ва тадбиркорлик имкониятларини кўпайтириш, иқтисодий аҳволни соғломлаштириш йўлларни белгилаш; бозор муносабатларига ўтишнинг асосий қоида ва йўналишларини шакллантириш ва унга мос равишда ҳужалик механизми, бошқарув шакллари ва услубларини такомиллаштириш; халқ ҳужалиги тузилмасини қайта қуришга, ишлаб чиқарувчи кучларини оқилона жойлаштиришга оид таклифлар тайёрлаш; халқ ҳужалиги балансларини тузиш асосида иқтисодий номуаносибликларни бартараф этишга оид таклифларни ишлаб чиқиш; экспорт-импорт ишларини давлат йўли билан тартибга солиш ва рағбатлантириш соҳасидаги йўналишларни белгилаш. Ўзистіқболстат давлат қўмитаси ушбу вазифаларни бажариш орқали иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш воситаси сифатида муҳим рол ўйнайди.

3.3 ИҚТИСОДИИ МОНОПОЛИЗМГА ҚАРШИ ЧОРА-ТАДБИРЛАР

Давлат бозор иқтисодиётини ривожлантиришнинг асосларидан бири булган рақобат механизмнинг тўлиқ ишлаши учун ҳамда аҳолини маълум даражада ижтимоий ҳимоялаш мақсадида иқтисодий монополизмга қарши чора-тадбирларни амалга оширади.

Маълумки собиқ социалистик мамлакатларда, шу жумладан, собиқ Совет Иттифоқида, давлат мулкнинг яққаҳокимлиги, режали ҳужалик юритиш тизимининг амал қилиши оқибатида иқтисодий рақобат учун шароит булмади. Тадбиркорлик ва танлаш эркинлиги ҳам мавжуд булмаган. Шу боисдан Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтиш учун рақобатчиликни тиклаш лозим бўлади. Бунинг учун давлат мулкни унинг ихтиёридан чиқариш ва хусусийлаштиришнинг ўзи кифоя қилмайди. Чунки янгидан ташкил

топадиган акционер жамиятлар, концерн, уюшмалар, хусусий фирмалар яна иқтисодий яккаҳоким бўлиб қолишлари мумкин. Шу боисдан ривожланган мамлакатларда тўпланган яккаҳокимликка қарши кураш тажрибалари асосида антимонопол сиёсатни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш мақсадга мувофиқдир.

Дастлабки монополизмга қарши қонун 1890 йилда (трестларга қарши Шерман қонуни) АҚШда қабул қилинган. Ҳозирги даврда ана шунга ўхшаш қонунлар деярли ҳамма ривожланган мамлакатларда амал қилмоқда.

Ҳамма мамлакатларда қабул қилинган ана шундай қонунчилик асосан уч йўналишга эга. Биринчидан, ҳар қандай йирик фирма, корпорация маҳсулот ишлаб чиқаришнинг 40-50 фоиздан ортигини ўз қўлида тўпласлиги зарур.

Иккинчидан, ҳамма йирик корхоналар жисмоний ва юридик шахслар учун ўзининг ва бошқа ҳиссадорлик жамиятлари акцияларининг тўпланадиган улушлари миқдори чеклаб қўйилади. Учинчидан, бозор баҳоларини талаб ва таклиф нисбатини инобатга олмай, ўзаро келишиб белгилаш ва ушлаб туришга қаратилган келишувлар, бозорларни ўзаро тақсимлаб олишлар ман қилинади.

Монополияга қарши қонунчиликни тадбиқ этиш учун махсус маъмурий муассасалар, кумиталар тузилади. Улар корхоналарнинг тузилишига, қимматбаҳо қозғаларнинг тақсимланишига аралашадилар ва ҳамма учун мажбурий қарор ишлаб чиқаради. Бунда Япония тажрибаси қул келиши мумкин. Японияда иккинчи жаҳон урушидан кейин яккаҳоким монополияларни ман қилувчи қонунга амал қилишни назорат қилувчи одилона келишувлар юзасидан қўмита ташкил топган бўлиб, у мустақил иш юритади ва кенг ваколатларга эгадир. Юқоридаги қонунчиликнинг бузилишини қўмита аниқласа ва бу ҳолат суд томонидан тасдиқланса, уни бузган фирмага жуда катта жарима солинади. Қўмита ўзаро рақобат қилувчи корпорацияларнинг бир-бирлари билан картель шартномалари тузишларини ман қилади. Агар ана шундай шартномалар иқтисодий зарурат сифатида тузилса, қисқа муддатли бўлишини назорат қилади.

Ўзбекистон Республикасида ҳам иқтисодиётда рақобатчилик муҳитини вужудга келтириш мақсадида 1992 йилнинг август ойида «Монопол фаолиятни чек-

лаш тўғрисидаги» қонун кучга киритилди. Унинг асосида эса иқтисодиётда рақобатчиликни ривожлантиришга қаратилган бир қатор норматив ҳужжатлар ишлаб чиқилиб, улар амалга оширила бошланди.

Иқтисодий монополизмга қарши чораларни амалга ошириш учун Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузурида Монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш қўмитаси тузилган. Унга қуйидаги асосий вазифалар юклатилган:

монополияга қарши қонунчиликка ва истеъмолчилар ҳуқуқларини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунчиликка риоя этилиши устидан давлат назоратини амалга ошириш;

Ўзбекистон Республикаси Давлат мулки қўмитаси билан биргаликда товар ва молия бозорларида рақобат муҳитини яратишга ягона методологик ёндашувни, Монополиядан чиқариш тармоқ ва минтақавий дастурлари ишлаб чиқилиши ҳамда амалга оширилиши мувофиқлаштириб борилишини таъминлаш;

рақобатни ва тадбиркорликни ривожлантириш асосида бозор муносабатларини шакллантиришга кўмаклашиш;

ҳўжалик юритувчи субъектлар томонидан монополистик фаолиятнинг, товар ва молия бозорларида устунлик мавқеининг суиистеъмол қилишнинг олдини олиш ва бунга йўл қўймаслик, ноҳалол рақобатга ва истеъмолчилар манфаатларининг камситилишига барҳам бериш чора-тадбирларини кўриш;

монополист бирлашмалар (корхоналар)нинг Ўзбекистон Республикаси давлат реестрини юритиш;

ишда ошкораликни таъминлаш, Ўзбекистон Республикаси аҳолисини оммавий ахборот воситалари, шу жумладан, ихтисослашган даврий нашрлар орқали иқтисодиётни монополиядан чиқариш, рақобатни ривожлантириш ва истеъмолчилар ҳуқуқларини муҳофаза қилиш чора-тадбирлари қандай амалга оширилаётганидан хабардор қилиб бориш;

монополияга қарши курашишни тартибга солиб бориш ва истеъмолчилар ҳуқуқларини муҳофаза қилиш соҳасидаги чет эл тажрибасини таҳлил этиш.

Монополияга қарши кураш орқали ҳақиқий рақобатчилик муҳитини шакллантириш ҳар доим давлатнинг энг муҳим вазифаларидан бири бўлиб қолади.

3.4. МОЛИЯ ВА КРЕДИТ МУНОСАБАТЛАРИНИ ТАРТИБГА СОЛИШ ЧОРАЛАРИ

Давлат молияси ўз ичига марказий давлат бюджет-тини, маҳаллий ҳокимият бюджетини, социал суғурта тизимини олади, Давлат бюджети орқали миллий даромаднинг 50 фоиздан ортиги қайта тақсимланади. Ўзбекистон давлат бюджети халқ ҳужалигини, айниқ-са, мамлакатнинг миллий мустақиллигини таъмин-лайдиган тармоқларни ривожлантиришга, ижтимоий соҳаларини молиялаштиришга, аҳолини ижтимоий ҳимоялашга, миллий мудофаага, бошқаришга кетади-ган харажатларга ишлатилади. Иқтисодий ислохотлар-нинг устувор йўналишларидан бири бўлган қишлоқ ҳужалигини молиялаштиришда ҳам давлат бюджети муҳим роль уйнайди. Давлат бюджети харажатлари ҳисобига буюртмалар асосида маҳсулот ҳарид қилиш бозори вужудга келади. Бюджетнинг даромад қисми-нинг асосини солиқлардан тушган тушумлар ҳосил қилади.

Давлатнинг солиқ сиёсати иқтисодиётда қуйидаги муҳим вазифаларни бажаради:

- даромадларни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш;
- ишлаб чиқарувчиларни рағбатлантириш ва ра-қобатни кучайтириш;
- давлат иқтисодий сиёсатининг қуроли булиши.

Ўзбекистонда вужудга келтирилаётган солиқ тизи-ми ўзининг структураси ва қурилиш принципига кўра асосан жаҳон солиқ тизими амалиётида кенг тарқал-ган тизимини акс эттиради.

Бюджет даромадларини тулиқ ва ўз вақтида сафар-бар қилиш билан бирга солиқ тизимини ишлаб чиқа-риш ва истеъмолга ўз таъсирини ўтказиши, солиққа тортиш тизимининг ўзгарувчан ва ҳаракатчанлигини таъминлаш ва уни янада оқилона қилиш керак.

Шу уринда айнан солиқнинг фискал моҳияти ва унинг иқтисодий жараёнларни рағбатлантириш воси-таси сифатидаги вазифаси ўртасида бўлган мувозанат-ни белгилайдиган мезонни аниқлаб олиш зарур. Ахир юқори даражадаги солиқлар иқтисодиётнинг тарақ-қиётига тўсқинлик қилади. Солиқлар оқилона қис-қартирилганда бюджетга кўпроқ пул тушиши мумкин.

Бизнинг республикамызда солиқ тизими бевосита ва билвосита солиқларни ўз ичига олади. Бевосита солиқлар аслида олинган даромад суммасига нисба-

тан фоизларда белгиланади. Шунинг учун ҳам корхоналарнинг молиявий хужалик фаолиятига бевосита таъсир қилади. Бу корхоналарнинг даромадлари ва мол-мулкига солинадиган солиқлар ва фуқаролардан олиннадиган даромад солиғидир. Бевосита солиқлар товар (хизмат) баҳосининг элементи ҳисобланади ва унга автоматик тарзда қўйилади. Бундай солиқлар қаторига қўшилган қиймат солиғи, акциз солиғи, республика ҳудудидан четга чиқариладиган маҳсулотларга солинадиган солиқлар киради. Бу бевосита ва бивосита солиқлар йиғиндиси давлат бюджетига тушадиган тушумларнинг 97 фоизини ташкил қилади.

Солиқ тизимини таҳлил қилишда тўрт жиҳатни курсатиб бериш муҳимдир: фискал, соф иқтисодий, ижтимоий-иқтисодий ва ташкилий-техник.

Фискал жиҳат солиқлар тизимини бюджет даромадларини, солиққа тортиш механизминини шакллантириш нуқтаи назарини характерлайди. Иқтисодий жиҳатдан солиқларнинг ишлаб чиқаришга таъсирини ифодалайди.

Ижтимоий-иқтисодий жиҳат турли аҳоли қатламларини оқилона солиққа тортиш тизимини таъминлашнинг ташкилий-техник шакллари билан боғлиқдир. Маълумки, солиқ қонунларига жорий узгаришлар киритилиши табиий ҳол, лекин улар ижтимоий-иқтисодий сиёсатнинг узоқ вақтга мўлжалланган мақсадини кузлаши керак.

Туғри ташкил этилган солиқ сиёсати иқтисодий тангликни енгиб утишда муҳим роль уйнаши мумкин. Бунинг учун молиявий нуқтаи назардан қараладиган бўлса, у солиққа тортиладиган ҳамма объектларни қамраб олиши ва бюджетни зарур маблағлар билан таъминлашга қаратилмоғи лозим. Иқтисодий нуқтаи назардан солиқ ишлаб чиқарувчиларни рағбатлантирмоғи керак. Ижтимоий нуқтаи назардан қараладиган бўлса солиқлар бўйича бериладиган имтиёзлар ҳаддан ташқари куп бўлиб кетмаслигига эришиш лозим бўлади. Ташкилий нуқтаи назардан қараладиган бўлса, солиқ аппаратини дарҳол кучайтириш зарурати туғилади.

Солиқ тизими экологик ҳалокат олдини олишда ҳам муҳим роль уйнайди. Бунинг учун ер-сув солиғи жорий қилиниб, аграр корхоналарни ердан унумли фойдаланишга йуналтириш лозим.

Умуман, солиқлар даромадларнинг бир қисмигаги-

на солиниши, айти вақтда халқ хужалиги ва аҳолига керакли маҳсулот ҳамда молларни купроқ ва яхшироқ ишлаб чиқаришга интилаётган корхоналарни, кишиларни ҳар жиҳатдан рағбатлантириши ҳам лозим.

Ўзбекистон Республикасида амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг биринчи босқичида молия ва солиқ сиёсати соҳасида қуйидаги чора-тадбирлар ва устивор йўналишлар илгари сурилди:

— қаттиқ молиявий сиёсатни амалга ошириш, давлат бюджети дефицитини иложи борича камайтириш, бюджетдан бериладиган дотациялар ва субсидияларнинг барча турларини босқичма-босқич қисқартириб бориш;

— бюджет маблағлари даромад тушганидан кейингина тақсимлаштирадиган йулдан оғишмай бориш, биринчи даражали, энг зарур умумдавлат эҳтиёжлари учунгина бюджетдан маблағ ажратиш;

— халқ хужалиги тармоқларини, айрим корхоналарни ривожлантириш учун бюджетдан пул билан қайтармайдиган қилиб таъминлаш амалиётидан воз кечиш. Ана шу мақсадлар учун сармоя кредитларидан кенг фойдаланиш;

— солиқ тизимини такомиллаштириш, бюджет даромадлари барқарор суръатда тўлдирилиб турилишини таъминлайдиган, кичик ва хусусий корхоналарнинг, чет эл капитали иштирокидаги, қишлоқ хужалик маҳсулотини қайта ишлайдиган ва халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқарадиган қўшма корхоналарнинг ривожлантиришини рағбатлантирадиган пишиқпхта солиқ сиёсатини олиб бориш.¹

Ушбу устувор йўналишларнинг амалга оширилиши оқибатида иқтисодий ислохотлар социал ларзаларсиз, кучли ижтимоий ҳимоялаш механизмининг яратилиши билан қушиб олиб борилди. Бюджет камомади жаҳон тажрибасида маъқул топилган даражадан ошмайди.

Давлат томонидан кредит тизими устидан ҳам маълум назорат ўрнатилиши муҳим аҳамиятга эгадир. Бунинг учун пул эмиссия қилиш ҳуқуқига эга бўлган ва пул муомаласини тартибга соладиган Марказий Банк ташкил этилган. Бундан ташқари давлат ихтиёрида бир қанча ихтисослашган банклар бўлиши лозим.

---

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йулида, 21-бет.

Оқибатда ишбилармонларнинг банк операцияларни кредит ва молиявий тизим орқали тартибга солиш имконияти вужудга келади.

Ўзбекистон Республикасида иқтисодий ислохотларнинг биринчи босқичда кредит-пул сиёсати соҳасида қуйидаги устувор йўналишларни амалга ошириш асосий вазифалар қилиб белгиланди:

— Марказий банк бошчилигида ҳамда кенг тармоқли мустақил тижорат ва хусусий банклар икки босқичли тизимини вужудга келтириш, республика ҳудудида йирик чет эл банкларнинг булимлари ва ваколатхоналарини очиш учун қулай шароитларни яратиш;

— барқарор пул муомаласини таъминлаш, кредит ва нақд пул эмиссиясини, жами пул массасининг асосиз ўсишини кескин чеклаш;

— Ўзбекистон Республикасининг миллий пулини муомалага киритиш учун зарур иқтисодий ва ташкилий шарт-шароитлар ҳамда имкониятларни яратиш.¹

Ушбу устувор йўналиш ва чора тадбирларни амалга ошириш мақсадида «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги қонун қабул қилинди. Унинг асосида икки босқичли банк тизими амалда шакллана бошлади. Марказий банк эмиссия банки бўлиб, унинг зиммасига бошқа ривожланган мамлакатлардаги марказий банкларга хос бўлган вазифалар юклатилди. Собиқ тармоқ доирасида иш юритувчи давлат банклари тугатилиб, Агросаноат банки ва саноат-қурилиш банки ихтисослаштирилган ҳиссадорлик-тижорат банкларига айлантирилди. Шунингдек, ташқи иқтисодий фаолият миллий банки тузилди ва у муваффақиятли иш олиб бора бошлади.

Ўзбекистон Республикаси аҳолисининг омонат кассалардаги пул жамғармаларидан иқтисодий ривожлантиришда фойдаланиш самарадорлигини ошириш мақсадида Ўзжамгармабанкка кредит-молия муассасаси мақоми ҳамда кредит ресурсларидан жисмоний ва юридик шахсларга қарз бериш учун фойдаланиш ҳуқуқи берилди. Шунингдек, унга кредит ресурсларини банклараро пул бозорида ким ошди савдоси орқали сотиш ҳуқуқи ҳам берилди. Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш лозимки, Ўзжамгармабанкнинг кичик кор-

---

¹ *Каримов И. А.* Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида, 21—22-бетлар.

хоналар барпо этиш ва уларни ривожлантиришга, фуқароларнинг давлат мулкани хусусийлаштириб олишга, уй-жой бинолари қуриш, уларни таъмирлашга ва аҳолининг бошқа эҳтиёжларини қондиришга қарз бериш имконияти анча кенгайди.

Юкорида баён қилинган узгаришлар билан бир қаторда янги тижорат, хусусий банклар тармоғи ҳам вужудга келди. Уларнинг вазифалари мулкчилик шаклларида қатъий назар, ҳужалик юритувчи субъектларга хизмат кўрсатиш, давлатга қаршли булмаган янги корхоналарга молиявий ёрдам кўрсатишдан иборатдир. «Ғаллабанк», «Мевасабзавотбанк», «Тадбиркорбанк», «Савдогар» каби ихтисослаштирилган акциядорлик тижорат банклари ва бошқа банклар тузилди, улар тадбиркорлик ишларига хизмат кўрсатиб, кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш, истъомол бозорини аҳоли учун керакли истъомол товарлари билан бойитиш мақсадларини инвестициялаштириш учун маблағ бермоқдалар.

Давлатнинг бу соҳадаги муҳим қуроли банк фойзалари даражасини тартибга солиш чоралари ҳисобланади. Фойз ставкасини ўзгартириш орқали давлат инвестиция жараёнига, акция ва бошқа қимматбаҳо қоғозлар курсига таъсир қилади.

Давлат қимматбаҳо қоғозлар бозорида фаол иштирок этиш орқали ҳам муомаладаги пул миқдорини кўпайтириш мақсадида Марказий банк фонд биржаларида қимматбаҳо қоғозларни сотиб олади. Муомаладаги пул миқдорини камайитириш мақсадида пул бозорида қимматбаҳо қоғозларни, ўзига тегишли бўлган акцияларни сотади ва тушган пулни банкда музлатиб қўяди.

3.5 ДАВЛАТНИНГ БАҲОНИ ТАРТИБГА СОЛИШ СИЁСАТИ

Давлатнинг иқтисодий тартибга солишининг энг муҳим шаклларида бири унинг баҳо сиёсатидир. Ушбу сиёсат орқали давлат баҳоларнинг шаклланишини тартибга солади.

Тартибга солиш усули икки хил бўлади: маъмурий, бевосита ва иқтисодий, билвосита чоралар.

Давлатнинг баҳоларни маъмурий бевосита тартибга солиш чоралари қуйидагилардан иборат:

1. Айрим товарларга, маҳсулотларга қатъий белги-

ланган баҳоларни бевосита белгилаш. Ўзбекистонда аҳолини энг зарур маҳсулотлар билан таъминлаш, мавжуд иқтисодий алоқаларни сақлаш ва бошқа мақсадларда айрим озиқ-овқат маҳсулотларига чакана баҳолар ва давлат буюртмаси бўйича товарларга қатъий белгиланган харид баҳолари белгиланган.

2. Монополия мавқеидаги ишлаб чиқарувчилар белгилаган баҳоларни назорат қилиш. Бунинг учун давлат уларнинг ишлаб чиқариш харажатларини ҳисоблаш усулларини белгилайди.

3. Баҳоларни тартибга солувчи ҳукумат идоралари билан йирик корхоналар баҳоларни ўзгартирмаслик еки ўзгартирган тақдирда ўз вақтида хабардор қилиш туғрисида шартномалар тузиш. Баҳолар устидан назорат қилиш, асосан монополия ҳолатидаги корхоналарнинг маҳсулотига нисбатан амалга оширилади.

4. Жаҳон бозорида миллий фирмаларнинг самарали ишлашига қулай шароитлар яратиш, миллий маҳсулотларнинг рақобатбардошлигини кучайтириш мақсадларида айрим хомаше турларининг энг паст ва юқори чегараларини белгилайди.

Юқорида кўрсатилган бевосита, маъмурий воситалардан ташқари баҳоларни тартибга солишнинг билвосита чоралари ҳам мавжуддир. Уларга қуйидагилар киради:

1. Давлат субсидиялаштириш, қарз бериш, амортизация ва солиқ сиёсатлари орқали баҳоларнинг пастайишни рағбатлантиради;

2. Айрим маҳсулотлар ишлаб чиқарувчилар учун транспорт ва бошқа хизматларга рағбатлантирувчи тарифлар белгилаш йули билан уларнинг ишлаб чиқариш харажатларини ва баҳоларини камайтиришга рағбатлантириш;

3. Қишлоқ хўжалиги ва хомаше сифатидаги маҳсулотларга бўлган талаб ва таклифнинг нисбатини ўзгартириш. Бунда давлатнинг йирик заҳиралари муомалага чиқарилади.

Шуни қатъий таъкидлаш лозимки, давлатнинг баҳоларга таъсири чекланган бўлиб, маълум турдаги товарлар ва хизматлар доирасида амал қилади. Давлатнинг баҳолар орқали иқтисодиётни тартибга солиши бозор конъюктурасига, ижтимоий-иқтисодий тараққиёт, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш мақсадларига ҳам боғлиқ бўлади.

3.6 АҲОЛИНИ ИЖТИМОЙ ҲИМОЯЛАШНИНГ АҲАМИЯТИ

Ижтимоий жиҳатдан йуналтирилган бозор иқтисодиёти тула-туқис ҳам бозор иқтисодиёти, ҳам ижтимоий иқтисодиёт ҳисобланади. Бозор иқтисодиётини ижтимоий йуналтириш зарурияти албатта инсон манфаатидан келиб чиқади. Бозорнинг шундай оқибатлари борки, бунда маълум тоифа ҳимояга муҳтож бўлиб қолади. Шунинг учун ҳам цивилизация ижтимоий ҳимоя тизимини талаб қилади.

Бозор муносабатлари шароитида ижтимоий йуналишга тааллуқли механизмлардан туғри фойдаланиш жуда аҳамиятлидир. У бозор иқтисодиётидаги ҳолатни ўз таъсири билан шундай узгаришга олиб келадики, бунинг оқибати турличадир. У ўз таъсири билан ишлаб чиқаришни истеъмолга буйсундириш, истеъмол талаби туфайли ривожланиш, товар-пул муносабатларини авж олдиришга ва умуман, инсон учун қулай моддий, маиший шароитлар яратишга олиб келади. Шу билан бирга ишсизлик, нарх-навонинг кўтарилиши, чайқовчилик, турли муттаҳамчилик ва умуман, меҳнатсиз даромад кабиларга ҳам шароит яратади.

Бозор иқтисодиёти ишлаб чиқариш унумини кўтариш, самарадорликни ошириш, бундаги ишловчиларнинг ташаббускорлигини кўтариш, умуман, иқтисодиётни инсон манфаатига буйсундириш каби улугвор вазифани амалга оширишга қаратилгандир.

Бунинг учун корхоналарнинг рентабелли ишлашини таъминлашдан иборат муҳим муаммони ҳал қилиш вазифаси кўндаланг туради. Бу фойдасиз ишлайдиган корхоналарга қарши шафқатсиз кураш орқали амалга ошадики, ўз навбатида у ишсизликни вужудга келтиради. Чунки бефойда иш кураётган корхоналарнинг тақдири нировардида ёпилиши, ўз фаолиятини узгартириш билан яқунланиши керак. Бу эса ишсизликни келтириб чиқарадики, бундай корхоналарнинг сони республикамизда оз эмас.

Албатта, жамиятимиз олдидаги бу йирик муаммони туғри ҳал қилиб бормоқ даркор. Бунинг учун ижтимоий ҳимоя механизмининг мукамал тизимини таркиб топтириш лозим бўлади, ҳар томонлама, комплекс равишда ёндашиш талаб қилинади.

Циклик ишсизлик бозорнинг энг жиддий, иқтисодий ва ижтимоий муаммоларидан биридир. У барча тармоқлар, соҳалар, минтақаларда ишчи кучига бул-

ган эҳтисжнинг пасайиши билан бирга юз берадиган умумий иқтисодий таназуллар ва бухронлар билан боғланган.

Энди шуни таъкидлаб ўтиш керакки, биринчидан, ишсизлик билан боғлиқ бўлган ҳуқуқий масалаларини тезроқ ҳал қилиш давлатнинг ижтирокисиз-ижтимоий жараёни тартибга солишнинг асосини яратишга имкон беради.

Иккинчидан, иқтисодий, молиявий ҳолати оғир корхоналарнинг ҳисоби аниқлаб олинмоғи керак ва буларни қандай ҳал қилиш йўлларини олдиндан белгилаб қўймоқ зарур бўлади. Бундай тайёргарлик чоралари тасодифий ҳолатнинг олдини олиш ва ишсизликдан тезроқ қутулиш йўлларини излаш ва иш билан таъминлаш имконини туғдиради.

Учинчидан, янги иш жойларини ҳозирлаш, бунинг учун ишлаб чиқариш еки ижтимоий инфраструктуранинг кенгайиши кабиларни ўз вақтида ҳисобга олиш лозим бўлади. Бунда янги иш жойларини яратиш чораларини кўриш давлатнинг муҳим вазифасига айланди. Бундан ташқари, янги иш жойлари учун хизмат кўрсатиш тармоқлари, ижтимоий инфраструктуранинг кенгайтириш каби масалаларни давлатнинг аралашувисиз ҳал қилиш мумкин эмас.

Туртинчидан, ишсизликни камайтириш ва иш билан таъминлаш кишиларни янги ҳунар, мутахассисликка ўқитиш, малакасини оширишга қаратилган чораларни талаб қилади. Бунинг учун эса йирик миқёсда шунга яраша ўқиш-ўқитиш тизимини ташкил қилиш лозим бўлади. Қайта ўқитиш системасини ривожлантириш ва ишсизлик билан боғлиқ бўлган бу соҳадаги масалаларни ечиш, албатта, зарурий чорадир. Буни ишсизлик пайдо бўлишидан олдинроқ бошлаш керак. Чунки ишсизликни юзага келтирадиган корхоналарни олдиндан билиш мумкин, бу эса кам харажатлар билан муаммони ҳал қилиш имконини туғдиради. Бу ишларни амалга оширишда давлат етакчи, муҳим роль уйнайди.

Ижтимоий ҳимоялашдаги яна бир муҳим масала аҳолини бозор баҳосининг тез ўсиши, инфляция таъсиридан ҳимоя этиш ва бунинг олдини олиш билан боғлиқдир. Айниқса, бозор иқтисодиётига ўтиш даврида моллар нархларининг кўтарилиши тўхтатиб бўлмайдиган ҳолатдир. Бунда ойлик иш ҳақи ва белгиланган даромадга эга бўлганларни юқорилашиб бо-

раётган товарлар ва хизматлар нархининг салбий таъсиридан муҳофаза этиш йирик ижтимоий муаммадир. Айниқса, давлат муассасаси ташкилотларидаги банд юмушчилар, нафақахурлар, талабалар ижтимоий ҳимояга муҳтож булади. Бунда вақт-вақти билан маош, стипендия, нафақалар миқдорини бир оз ошириш масалани ҳал қилмайди. Шунинг учун индексация усулини қўллаш юз берадиган оғирликни бир оз енгиллаштириб, турмуш даражасига бўлган оғир таъсирни енгиллаштиради. Чунки қабул қилинадиган индекслар туфайли даромад нарх-наво даражасига қараб ўзгариб туради ҳамда кутарилаётган баҳолар келтирадиган зарарларнинг асосий қисмини қоплаб боради.

Бундан ташқари, бозор нархларидан ҳимоя қилишда таъминотнинг алоҳида усуллари қўллаш аҳволни анча юмшатишга ёрдам беради. Масалан, аҳолининг айрим табақалари учун махсус таъминот тайинлаш ёки вақти-вақти билан озиқ-овқат ва саноат моллари тарқатиш каби усуллардан ривожланган мамлакатларда фойдаланилади.

Ижтимоий ҳимоя юқорида қайд қилинган усуллар билан чегараланмайди, шароитга қараб аниқ шакллари топиб, уларни қўллаб борилади. Айниқса, кам даромадлиларни бозорнинг салбий таъсиридан асраш ва турмуш даражасининг пасайиб кетишига йўл қўймаслик давлатнинг муҳим вазифасидир.

Шу боисдан Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов: «барча ислохотларнинг — иқтисодий, демократик, сиёсий ислохотларнинг асл мақсади инсонга муносабат, турмуш ва фаолият шароитларини вужудга келтиришдан иборат»,¹ деб таъкидлаган. Республикада аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш мақсадида ривожланган мамлакатларнинг иқтисодий, ижтимоий жараёнларни давлат томонидан тартибга солиш тажрибасини урганиш асосида миллий хусусиятларни, қадриятларни ҳисобга оладиган механизмни шакллантириш муҳим аҳамият касб этмоқда.

---

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йулида, 119-бет.

Мундарижа

Суз боши	3
1. Бозор иқтисодиёти шароитида давлатнинг вазифалари.	5
1.1. Бозор ва давлатнинг иқтисодиётни тартибга солиш механизмлари.	5
1.2. Турли иқтисодий тизимларда давлатнинг роли.	11
2. Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишнинг назарий асослари	24
2.1. Иқтисодиётга давлат аралашувининг кейнсча назарияси.	24
2.2. Иқтисодиётни тартибга солишда монетар назария ва сийёсатнинг аҳамияти.	34
2.3. Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишнинг неоклассик модели.	40
3. Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишнинг муҳим шакллари.	44
3.1. Давлат мулки ва тадбиркорлик.	44
3.2. Иқтисодиётни дастурлаш ва режалаштиришга оид фаолиятлар.	46
3.3. Иқтисодий монополизмга қарши қўлланувчи чора-тадбирлар	48
3.4. Молия-кредит муносабатларини тартибга солиш чоралари	51
3.5 Давлатнинг баҳони тартибга солиш сийёсати	55
3.6. Аҳолини ижтимоий ҳимоялашнинг аҳамияти	57

ЭРКАЕВ БАХТИЁР АБДИЕВИЧ
КАРИМОВА ГУЛНОРА ИСЛАМОВНА
АБУЛҚОСИМОВ ҲАСАН ПИРНАЗАРОВИЧ

БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИНИ ДАВЛАТ
ТОМОНИДАН ТАРТИБГА СОЛИШ ВОСИТАЛАРИ

«Шарқ» нашриёт-матбаа
концернининг
Бош таҳририяти
Тошкент — 1996

Муҳаррир *Г. Зокирова*
Безакловчи рассом *Д. Уразов*
Бадий муҳаррир *Ф. Башарова*
Техник муҳаррир *Л. Хижова*
Нашр учун Академия масъули
К. Алиева

Теришга берилди 04.10.96. Босишга рухсат этилди 05.11.96. Бичими 84x108 $\frac{1}{32}$. Таймс гарнитураси. Шартли босма табаги 3,36. Нашр босма табаги 2,76. Буюртма № 657. Адади 5000 нусха.

«Шарк» нашриёт-магбаа концернининг босмахонаси,
700083,
Тошкент шаҳри, «Буюк Турон» кучаси, 41-уй.

Эркаев Б.А. ва бошқ.

Бозор иқтисодиётини давлат томонидан тартибга солиш воситалари / Б.А.Эркаев, Г.И.Каримова, Х.П.Абулқосимов; / Масъул муҳаррир А.Азизхужаев.—Т.: Шарқ, 1996.—64 б.

Сарл олдида: Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси.

1,2 Автордош.

Ушбу рисолада давлатнинг бозор иқтисодиёти шароитидаги вазифалари, иқтисодиётни тартибга солишдаги роли таҳлил қилинган. Шунингдек, иқтисодиётни тартибга солишнинг энг муҳим давлат шакллари умумий назарий тарзда ёритилган.

Рисола олий ўқув юрғлари талабалари, Академия тингловчилари ва иқтисодиётга қизиқувчи барча китобхонларга мўлжалланган.

ББК 65.9 (5У)